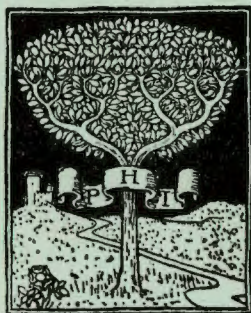

PERSONHISTORISK TIDSKRIFT

UTGIVEN AV

PERSONHISTORISKA SAMFUNDET

GENOM

BIRGITTA LAGER

1965

ARGÅNG 63 · HÄFTE 3

INNEHÅLL

Professor GEORG LANDBERG, Uppsala: Gottfrid Carlsson—In memoriam	1—10
Fil. dr HANS GILLINGSTAM, Stockholm: Vem var fader till Nils Lindorms- son (Bååt) till Aneby?	11—12
Fd. undervisningsrådet ALICE QUENSEL, Stockholm: Släkten Quensels första generation i Sverige. En 1600-talsbild från bergslagen, I	13—33
Docent GUNNAR BRAMSTÅNG, Lund: Kornetten Gustaf Gyllenkroks levnads- öde. Kring traditionen om bakgrunden till stiftandet av vårt första s. k. räddningsinstitut för vanartade barn	34—53
Redaktör BIRGER STOLPE, Göteborg: Marie Sophie Schwartz' börd. En victoriansk släktgåta	54—63
Fil. dr TORSTEN BURGMAN, Uppsala: Johan August Schvan, UD-tjänsteman, kammarherre och liberal politiker	64—70
Professor BERTIL BOËTHIUS, Stockholm: Historiska omvärderingar. Föredrag i Historiska klubben i Stockholm vid dess femtiårsfest 27 okt. 1965 och i utvidgad form i Historiska föreningen i Uppsala 3 dec. 1965	71—80

Meddelande: H. Gillingstam, Den skånsk-norrländska släkten Svenonius,
utkommer som häfte 1—2 av årg. 1965.

GOTTFRID CARLSSON — IN MEMORIAM

Professor emeritus Gottfrid Carlsson, Lund, f. i Burseryd, Jönköpings län, den 18 december 1887, avled den 7 mars 1964. Därmed avslutades en lång akademisk lärarbana och en ända in i det sista fortgående historisk forskargärning, som inte minst i denna tidskrift avsatte många betydelsefulla spår.

Föräldrarna var kyrkoherden, bondsonen Carl Oscar Carlsson och prästdottern Nathalia Rosengren. Släktförhållandena och uppväxt-

miljön har skildrats av Gottfrid Carlsson själv i en fascinerande uppsats i Växjö stifts hembygdskalender 1958. Bildningsarvet var kan man säga klassiskt-svenskt. Förbindelsen och övergången bonde-präst präglar ursprunget. Intresset för klassiska språk och botanik är, man må väl säga karakteristiskt, markerat. Det svenska, lantliga prästhemmets anknytning till den folkliga kulturens olika yttringar framträder påtagligt i det Carlsson-Rosengrenska hemmet. Obändig bildningstörst och antikvarisk-topografisk forskariver är med från början, lika så den sociala känslan förbunden med en i varje fall ursprungligen lågkyrklig inriktning. Impulserna från hemmet är i detta fall särskilt påvisbara, eftersom kyrkoherde Carlsson, i ungdomen småskollärare, ända fram emot deras studentexamen själv undervisade sina barn och förband denna undervisning med en spontant framvuxen och mycket uppskattad liten privatskola, nära anknuten till själva prästgården.

Efter studentexamen i Växjö kom Gottfrid Carlsson till Uppsala, där hans studier, forskarbana och tidigaste akademiska lärarinsatser blev förlagda ända till 1925, då han utnämndes till professor i Lund. Det var de klassiska språken, som i början lade beslag på hans huvudintresse stimulerat allra främst av den universellt lagde, skarpsinnige professor O. A. Danielsson. Den historiska driften tog emellertid överhanden, och 1915 blev Carlsson docent i historia efter disputation på en avhandling om Hemming Gadh, ett ämne, som, låt vara utomordentligt vidgat både bakåt och framåt i tiden, företecknar hela hans livs forskning. Nils Edén var hans närmaste lärare i historieämnet. Harald Hjärnes fruktbart fräna realism, universella inriktning och ytterligt skärpta källkritik dominerar emellertid hela den uppsaliensiska historikermiljön omkring sekelskiftet, och impulser från honom måste rimligen förutsättas även hos en eminent självständig och särpräglad forskare som Gottfrid Carlsson. Särskilt bör emellertid understrykas påverkan från Claes Annerstedt, bibliotekschefen och universitetshistorikern med sin vida orientering och sin icke minst i genealogiskt forskningssammanhang särskilt utmärkande källkritiska noggrannhet. Mellan Annerstedt och Carlsson uppstod, trots stor åldersskillnad, en varm och varaktig vänskap, som utom allt tvivel betecknar en mycket väsentlig kontinuitetslinje i svensk historieforskning.

Filologisk akribi och exakt genealogisk förfarenhet och kringssyn måste överhuvud taget betonas såsom betydelsefulla grundvalar för den carlssonska vetenskapligheten, särskilt omistliga för övrigt för en historiker, som företrädesvis rör sig på medeltidens och den begynnande nya tidens forskningsfält. Nogsamt märker man i snart sagt allt

vad Carlsson skrivit, hur kunskap om släktförhållanden och egendomsinnehav inneburit stimulans och underlag för hans fantasi, liksom mänskliga livsöden i sammanhangskedjorna varit ett av hans huvudintressen och samtidigt utgjort en sorts replipunkter i analyser och överblickar. Jag återkommer till den mera allmänna frågan om hans syn på »det personliga i historien».

En bibliografi över Gottfrid Carlssons produktion fram till 1952 publicerades i festskriften till hans 65-årsdag. En god information kan man också få i hans lundaelev Karl-Erik Löfqvists runa i *Historisk Tidskrift* 1964, h. 4, och i ifrågakommande kapitelbibliografier i Jerker Roséns »Svensk historia, I. Tiden före 1718» (1962). Här är det onödigt att upprepa dessa värdefulla redogörelser. I stället skall göras ett försök till historisk-kronologisk överblick med betonande av det som kan te sig som tyngdpunkter.

I själva verket ompänner produktionen ett kvarts årtusende av vår historia. Skildringen av »Lunds ärkesäte och domkyrka 1289—1536» (i Lunds domkyrkas historia 1145—1945), utkommen 1946, ger en analys av förhållanden mellan statsmakt och kyrka i senare medeltiden under formen av en rad biografier över lundensiska ärkebiskopar med Jens Grand i spetsen. Den egentliga unionstiden 1389—1448 utgör emellertid en avgjord tyngdpunkt i hela den carlssonska produktionen. En länge utmognad, med minutiös omsorg gjord, bred skildring av denna period, innefattande främst Margaretas, Eriks av Pommern, Engelbrekts och Kristofers av Bayern statsmannainsatser, ingår i samlingsverket »Sveriges historia till våra dagar» (vol. III: 1, 1941) och nyanseras av flera senare skrifter, t. ex. »Medeltidens nordiska unionstanke» (1945) samt av de omfattande biografierna över Engelbrekt Engelbrektsson, Erik av Pommern och drottning Filippa i Svenskt biografiskt lexikon.

Om man frånser själva gradualavhandlingen om Hemming Gadh, har Carlsson för Sturetidens och den äldre Vasatidens vidkommande inte haft tillfälle att göra en insats, som i fråga om avrundning och bredd fullt motsvarar hans historieskrivning om unionstidens höjdpériod. Men sammanställer man hela raden av delvis mycket omfattande uppsatser rörande sammanhang från Karl Knutsson över Sturarna till Gustaf Vasa (egentligen fram t. o. m. Dackefejden och Västerås arvförening men också innefattande testamentet 1560) ter sig onekligen forskningen både imponerande och betydelsefull. Här må endast nämnas: »Peder Jakobsson Sunnanväder. Ett livsöde och en tidsbild» (HVLÅ 1948—49; jfr rec. av annans arbete i HT 1958), »Johannes

Magnus och Gustaf Vasas polska frieri» (KÅ 1922), »Wulf Gyler i svensk tjänst» (HT 1922—24); »Der schmalkaldische Bund und Schweden» (i *Geschichtliche Kräfte und Entscheidungen*, Festschr. f. Otto Becker, Wiesbaden 1954, s. 30—46), »Flyktingars öden och praktiker» (i nedan nämnda samling, VHA AH, hist. ser. 6, 1961), »Nils Dacke och Europa» (Historielärarnas fören:s årsskr. 1958—59).

En rad representativa uppsatser (bl. a. om Arboga möte 1435, Stockholms blodbad samt de tidiga, sammanfattande och expressiva karakteristikerna av Sten Sture d. y. och Gustav Vasas kungagärning) har till förf:s 75-årsdag 1962 utgivits i en särskild volym under titeln »Engelbrekt. Sturarna. Gustaf Vasa». Själv hann Gottfrid Carlsson 1961, under samlingsrubriken »Från Erik Segersäll till Gustaf Vasa» utge en rad nyskrivna eller eljest otryckta skrifter, grundade på sedan ungdomen samlat material inte minst i nordtyska arkiv.

En i egentlig mening historiografisk inplacering av Gottfrid Carlsson är självfallet alldeles otänkbar i nuvarande läge — det gäller såväl hans historieuppfattning som hållbarheten, på längre sikt, av hans bedömningar och resultat. Emellertid bör det ju redan ha något historiografiskt intresse på sitt sätt, att en person, som i eminent mening önskar tacksamt erkänna sitt lärjungaskap, försöker ge uttryck åt sin syn på den nu bortgångnes forskarinsatser. Dessa rör ju i kanske ovanligt hög grad kontroversiella sammanhang. Man behöver bara tänka på t. ex. Kalmarunionen, Engelbrektsgestalten, Sturepolitiken, Stockholms blodbad och Gustaf Vasas regentinsats för att förstå, att polemik inte uteblivit omkring Carlssons forskning. Han har påpassligt och uthålligt kämpat för sina åsikter, dock alltid beredd att lyssna på motargument, ta hänsyn till avvikande synpunkter eller beakta nya källfynd. Det torde vara karakteristiskt, att samma årgång av *Historisk Tidskrift* som innehåller en lärjunges dödsruna över honom postumt avtrycker ett hans eget inlägg i debatten om Kalmarunionen, kanske den avgörande centralpunkten för hans historieskrivning.

Det må emellertid först prövas lyckan med karakteristik av Gottfrid Carlssons framställningssätt. Jag har många gånger undrat över, varför man alltid med ett så säreget behag satte sig ned för att läsa ett nytt arbete av hans hand. Det beror säkert inte bara — och inte heller främst — på ens eget personliga engagement. Utan det sammanhänger med författarens påtagliga, minutiösa omsorger om stil och allmän utformning. Han ägde en naturlig episk gåva, och det säregna för honom var, att han lät läsaren på samma gång få ta del av *gestaltad historia* och följa det källkritiska arbetet direkt eller i bak-

grunden. Läsaren gjordes på något sätt psykologiskt till medarbetare och medintressent.

Härmed sammanhänger nära hela hans syn på forskningens och källkritikens natur och villkor. Det skulle i och för sig vara högentressant att utföra en kombinerad semantisk och stilistisk analys av hans uttrycksvarianter, från de ytterst sällsynta tillfällen, då han kostar på sig att »vedervåga» en gissning eller med tyst eller uttrycklig reservation för nya källfynd »på goda grunder» gör ett »antagande», vidare över resonemang om olika grader av sannolikheter till det som bär upp det hela, det som »står fast». Denna ytterst nyanserade skala av avvägda omdömen återspeglar en uppfattning av att man — inte minst när det gäller medeltidsforskning — helt enkelt tvingas att arbeta med en ständigt vaksam försiktighet, att man genom att tillämpa ett sådant, självfallet alltid riskabelt system både i grundforskning och historieskrivning ändå kommer historiens ofrånkomligt komplicerade och liksom undanglidande *närmevärden* i orsakssammanhang mera in på livet än genom att fresta lyckan med att helt igenom söka bygga upp en analys enbart på enkla, fåtaliga »fakta», som även de dock *kan* komma att visa sig vara ofullständiga och därför missvisande eller i allra värsta fall illusoriska. — Största möjliga fyllighet i argumentation och övervägande, så långt som källmaterialet med alltid lika skärpt kritisk vaksamhet kan tillåta det, blir alltså en ledstjärna, som jag skulle tro, att Carlsson medvetet följt. Han har i så fall gjort det under lika medvetet avståndstagande från en forskningsmetodik, som räknar med absolut och definitivt giltiga resultat och bottnar i en genomförd rationalistisk vetenskapssyn i humanistiskt sammanhang.

Ett annat karaktistikum, som mera rör historietolkningen och historieforskningen än källkritiken och metodiken, måste framhållas. Draget sammanhänger med Gottfrid Carlssons påfallande starka kombinatoriska fantasi. Kapitlen, avdelningarna eller framställningarna över huvudtaget, inleds ofta med instruktiva överblickar och bakgrundsteckningar, som underlättar konceptionen både för läsare och författare. Särskilt fäster man sig också vid de verkningsfulla slutvignetterna, som ofta förekommer vid kapitelsluten i större arbeten. De samlar upp det väsentliga i dittillsvarande undersökning och ger därjämte många gånger en helt kort passage, som förbådar eller organiskt för över till fortsättningen. Ibland kan dessa slutvignetter få ett drag av rent raffinemang i stilkonsten, utan tvivel också gjorda med noggrann och väl övervägd beräkning. — Ett rätt fascinerande allmänt drag är slutligen förmågan att med utgångspunkt i ett spe-

ciellt, kanske skenbart rätt obetydligt källfynd eller i en enskild iakttagelse liksom spinna upp en kombination, som till sist ger en överraskande och nog så betydelsefull ny belysning åt ett större sammanhang. Ett belysande exempel härpå är uppsatsen om Karl Knutssons testamente (1937, 1962).

Vad skall i första rummet nämnas bland Gottfrid Carlssons forskningsresultat?

Främst genomarbetningen av perioden 1389—1448 men också bearbetningarna av Sture- och Vasatid har medfört, att de olika storpolitiska mål, som denna tid företer, nordisk unionstanke, svensk rättsautonomi inom eller utom unionens ram, liksom »dominium maris baltici», innefattande också den nordtyska kusten, får spela likvärdigt och rent historiskt med och mot varandra. Det blir en, om man så får säga, objektiv balans, genomgående satt i relation till den allmänna, europeiska bakgrunden, det må vara påvedöme, tysk kejsarmakt eller polskt statsliv (Sveriges förhållande till Polen under medeltiden har blivit föremål för en särskild studie, publicerad 1961). På det sättet har senmedeltidens historia inte bara fått en egen, till dåvarande förutsättningar knuten analys, utan perspektivet framåt har avsevärt fördjupats och vidgats.

I övrigt kan endast några antydningar ges, då utrymmet är knappt.

Beträffande Kalmarunionen måste det väl nu »stå fast», att den inte var en relativt tillfällig kombination av huvudsakligen dynastisk och maktpolitisk natur utan bottnade i breda historiska förutsättningar av skilda slag. Själva avtalet i Kalmar har väl alltjämt, trots Carlssons högst nyorienterande och skarpsynta undersökningar, en hel del övrigt att lösa — om det nu alls går att göra. Men mig synes ovedersägeligen riktigt, då Carlsson hävdar, dels, att det icke råder någon inre motsägelse mellan det bevarade till naturen så omdiskuterade unionsdokumentet och den samtidiga kröningsattesten, dels att man överlag i Norden under krisen vid 1430-talets mitt var genomträngd av uppfattningen, att ett slutgiltigt och rättsgiltigt unionsavtal ingåtts i Kalmar 1397.

Uppfattningen, att unionens stora chanser att överleva och fortleva är knutna till Margaretas egen livstid och Kristofers av Bayern korta regering äger en starkt övertygande kraft. Rehabiliteringen av kung Kristofer som statsman torde f. ö. vara Carlssons kanske allra mest markerade omvärdering. Väl så intresseväckande, om än något mera omedelbart diskutabel, är bedömningen av Erik av Pommern. Ehuru Carlsson på intet vis förbiser dennes häftighet, bristande smidighet och

böjelse för envis verklighetsflykt, hävdar han, att han ingalunda saknade begåvning och att han även var mäktig att fatta stora politiska mål i sikte (*dominium maris baltici*), fastän också utom hans person liggande krafter blev honom övermäktiga. Att hans engelskfödda drottning Filippa även ur statsmannasynpunkt äger en intressant profil, inte minst ur svensk synpunkt, och att hennes tidiga bortgång var ödesdiger, utföres särskilt i uppsatsen om Erik och om Filippa i SBL.

Ett särskilt intresse knyter sig givetvis till bedömningen av Engelbrektsgestalten. Den carlssonska historieskrivningen bygger härvidlag på uppfattningen, att man trots källornas knapphet och partiskhet ändå kan veta ett och annat också om vederbörandes politiska inriktning och målsättning. Naturligtvis är han helt fri från den — f. ö. av Harald Hjärne på 1870-talet jävade — nationalliberala idealiseringen och han understryker, att Engelbrekt ingalunda var onyanserad unionsfiende eller i anakronistisk mening nationell befriargestalt. Inte heller bygger han på en idé om obetingad demokratisk valör i Engelbrekts framträdande eller än mindre en syn på honom som »den svenska riksdagens skapare». Men Carlsson ser i Engelbrekt en skicklig statsman och framstående militär ledare, som visserligen i sin klass' och sin landsändas intresse, sådant han måste se det, dock även till rikets väl under aktuellt rådande förhållanden får anses ha gjort en positiv insats under försök att i det längsta samarbeta med skilda grupper — även rådsaristokratien — i landet. Låt vara stundom i demagogiska former har han, enligt Carlsson, också planmässigt sökt tillvarata både bönders och borgares intressen ur skattesympunkt. Han drar sig, med den bakgrunden i uppfattningssättet, icke att oavlatligt beteckna Engelbrekt som »folkhjälten», »frihetshjälten» och t. o. m. någon gång »folkbefriaren». Ibland tror man, att han använder dessa förkättrade beteckningar på trots!

När det gäller den senare medeltiden får väl, förutom den mönstergilla utgåvan av Stockholms stads tänkeböcker 1483—92, den avgörande insatsen anses vara personligheternas aidealisering samt betoningen i skilda avseenden av kontinuiteten mellan Sturarna, alldeles särskilt Sten Sture d. y., och Gustaf Vasa. De uppfattades som hårdhänta, hänsynslösa maktpolitiker med stora statsmannagåvor, efter varandra genomförande den nationella avgränsnings- och stabiliseringspolitik, som efter unionens förfuskning blev en sorts — om inte nödvändighet — så dock i ljuset av den slutliga utgången, ofrånkomlighet. När det gäller behandlingen av Gustaf Vasas speciella historia, vet man inte var man skall lägga tyngdpunkten. Hela perioden 1523

—44 var ju en enda långt utdragen orostid, som Carlsson forskningsmässigt kämpat med. Kanske grevefejden på 1530-talet och brytningen mellan katolsk och protestantisk anknytning i Tyskland under den nordiska krisen 1538—44 kan sägas ha varit hans huvudtemata.

Liksom Gottfrid Carlsson verkligen objektivt balanserat vid bedömningen av imperialistisk östersjöpolitik, nordisk unionism och svensk nationalism har han onekligen stått helt fri också från den segslitna, mer eller mindre doktrinära och värderande dualism, som i vårt land närmast leder sitt ursprung från den geijer-fryxellska striden om »aristokratfördomandet» i vår historieskrivning och haft sina icke obetydliga efterdyningar ännu på 1900-talet. Just när dessa rader skrivs (april 1965) har i Historisk Tidskrift Ulf Sjödel publicerat en omfattande och i varje fall tankeväckande historiografisk studie »Kungamakt och aristokrati i svensk 1900-talsdebatt», där han hävdar: »någon kontinuerlig linje 1600-talsaristokrati — 1800-talets medelklass — 1900-talets folkmakt finns givetvis icke». Självklart har den av Sjödel med rätta jävade dualistiska »skyttegravs»-diskussionen länge knutits också till medeltidens historia och det slår en, att Gottfrid Carlsson alldeles avgjort hör till dem som härvidlag tidigt försmått en i sämre mening långsiktig historiekonstruktion, ehuru han icke av författaren till nämnda utredning nämnes bland den moderna realismens banbrytare.

Överhuvudtaget har Carlsson sällan eller aldrig givit sig in på i egentlig mening historieteoretiska resonemang. Kanske sammanhänger också detta med hans realism — man kan tänka sig, att han inte *velat* i själva sin vetenskapliga produktion syssla med a priori olösliga frågor. Detta betyder ju inte, att han varit i minsta mån »aningslös» på detta område. Men man kan konstatera, att han alldeles oreserverat räknat med att den begränsade och betingade orsaksanalys, som varje historiker i grunden är tillspillogiven åt, måste — just ur realistisk synpunkt — draga med sig också betoning av personliga insatser och kvaliteter som, så långt mänskligt öga når, direkt påverkar inte bara närliggande, begränsade händelsekedjor utan också utvecklingen på längre sikt. Både framställningsform och allmän gestaltning hos Carlsson visar detta. Valörerna omkring skildringen av kung Kristofers bråda död kan tjänstgöra som ett exempel.

Ett annat historieteoretiskt problem, som personligen måste ännu mera ha sysselsatt Gottfrid Carlsson, är bedömningen av förhållandet mellan rätt och makt i historien. Eller, om man så vill, problemet om giltigheten av satsen, att ändamålen helgar — eller ursäktar — medlen, problemet om historiska anomalier i förhållandet mellan fruktba-

ra syftemål och orättrådiga vägar. Gång efter annan måste gestalter som t. ex. Karl Knutsson, Sten Sture d. y., Kristian II, Gustaf Vasa ha aktualiserat de brännande frågorna, inte minst för en person som i så hög grad som Carlsson förenat skarp realism jämte sinne för historiens hela irrationella motsatsspel med rent personlig rättrådighet och moralisk känslighet. Säkert har också det senaste kvartssseklets djupgående världshistoriska brytningar för honom, liksom för de flesta, tillspetsat frågorna just på detta område.

När vår historiker i äldre år gav sig i kast med den länge väntade analysen av den från det svenska hovet flyktige Wulf Gylers smådeskrift mot Gustaf Vasa — ett av Carlssons viktigaste arkivaliska fynd, i Königsberg — drevs han snart sagt, till ett slags tillfälligt praktiskt ställningstagande (uppsatsen står i ovannämnda uppsatssamling från 1961, s. 84 ff.). Han försöker att så långt sig göra låter granska Wulf Gylers hemiska anklagelser och smädelser och ställa dem i relation till påvisbara fakta. Detta låter sig endast i mycket ringa grad göra. Man måste, menar han dock, under betonande av att Gylers berättelser inte utan vidare kan ignoreras, konstatera, att denne »pådyvlar den herre han så länge tillhandagått nästan alla tänkbara fel» — dock icke sexuell lösaktighet — »hjärtlös och blodtörstig grymhet, småsint-het och otidig misstänksamhet, total oförmåga att hejda egna lynnes-utbrott» (Gyler talar ofta om direkt kungligt övervåld mot misshagliga personer) »och ett penningbegär utan gräns». Carlsson anser, att fortsatt forskning omkring smådeskriften är önskvärd och att den, trots allt och använd med alltid vaken kritik, är en »i sin särart värdefull källskrift», värd att utgivas. Han menar emellertid också, att i föreliggande situation en edition skulle »skenbart bekräfta de avoga omdömen om det moderna Sveriges grundläggare, som under vårt århundrade ha blivit allt vanligare i nationellt av princip likgiltiga eller kyrkligt bakåtsträvande kretsar. Man glömmer då vad Wulf Gyler dolde eller icke förstod, att Gustaf Vasa hade en förunderligt fin praktisk instinkt, som jämte det redan i unga år ådagalagda hjältemodet, den väldiga arbetsförmågan och i allvarliga lägen sällan sviktande smidigheten betingade hans ovanskliga förtjänster om land och folk. En sträng härs-kare var han men omständigheterna gestaltade sig så, att han helt enkelt ofta måste vara det.»

Med dessa för Carlsson i vetenskapliga sammanhang mycket ovanligt starkt personligt färgade ord tar han ställning till den mer än vanskliga frågan om inre värderingar i själva historiens gång.

Det vore i högsta grad felaktigt, om en runa som denna uraktlåte att starkt understryka Gottfrid Carlssons lärargärning. Därvidlag är

dock den som skriver dessa rader obetingat vittnesgill och vill kosta på sig en formlig lovsång. Naturligtvis är generaliserande jämförelser omöjliga att göra, men jag skulle vara förvånad, om det icke vore rätt få akademiska lärare som i lika hög grad som Carlsson ägt förmåga att varaktigt och djupt knyta lärjungar till sin person. Hans öppenhet var stor och erövrande; hans generositet med tid, synpunkter och om så skulle vara med material, tedde sig obegränsad. Hans värme, tillgivenhet och trofasthet innebar en stimulans av oskattbart värde. Jag skriver om honom det som jag nyss autentiskt hört berättas, att han lakoniskt men uttrycksfullt sagt som censor, då han efter endast en halv timme åhört en f. d. lärjunges framgångsrika examination av en grupp skickliga abiturienter: »Sat, superque». Sade och avbröt examinationen!

Gottfrid Carlsson som brevskrivare är ett särskilt kapitel. Både i och mellan raderna kunde man läsa sig till hans känslor, främst hans värme och obrutna tillgivenhet, trots ytterst sporadiska sammanträffanden oss emellan under de senaste 40 åren. Där fanns också hälsosam och uppriktig men alltid försynt kritik. Man litade på uppriktigheten av det skrivna! Het och temperamentsfull kunde han förvisso vara, när han hos någon trodde sig kunna konstatera slarv, oberättigad anspråksfullhet eller försätlig intrig. Jag skulle tro, att en samling av hans brev, om den kunde åstadkommas i behaglig tid, skulle på ett ovanligt intresseväckande sätt återspegla hans förvisso icke osamman-satta och inte heller lätt gripbara men ändå helgjutna personlighet.

Kyrkohistoriker var Gottfrid Carlsson redan i och med sin verksamhet för utforskande av medeltiden och reformationstiden. Ett teologie hedersdoktorat kom väl allra närmast som erkännande av hans betydande insats vid historieskrivningen om Lundastiftet på 1940-talet. Hans religiösa ståndpunkt känner jag icke. Men jag skulle vilja »vedervåga» en gissning med utgångspunkt i det tonfall han röjer vid skildringen av det småländska prästhemmets karaktär och båda föräldrarnas insatser i den församling, där hans eget fäderne gick ned i jorden genom flera generationer, att hans grundinställning var positiv. En gång under senare år lät han undfalla sig ett yttrande, som visade, att han livligt uppskattade Anders Nygren såsom teologisk tänkare och lystrade till tonfallen i en Bo Giertz' förkunnelse. Härav kan icke dragas allmänna slutsatser om hans uppfattning av förhållandet mellan kristendom, samhällsliv och historia. Allsidig och preciserad personhistorisk belysning av Gottfrid Carlssons författarskap och liv tillhör förvisso först framtiden.

Georg Landberg

VEM VAR FADER TILL NILS LINDORMSSON (BÅÅT) TILL ANEBY?

AV HANS GILLINGSTAM

I en av mina uppsatser i denna tidskrift 1962 har påvisats, att Nils Lindormsson (Bååt) till Aneby i norra Småland genom sin farmors mor härstammade från medeltidsätten Läma.¹ En son till honom introducerades 1629 på Riddarhuset. Släkten är ej befryndad med den högfrälse ätten Bååt. Nils Lindormssons faders patronymikon torde vara oriktigt angivet hos Elgenstierna och har senare varit föremål för en förfelad gissning av J. Silfving. I uppsatsen 1962 återgav jag i brist på bättre källa genealogen Per Månsson Uppers uppgift, att fadern hette Lindorm Matsson till Rottne och var broder till den från annat håll kända brödraskaran Erik, Håkan och Asle Matsson (Båt av Billa).

Sedan dess har diplomatarieredaktören Jan Liedgren fäst min uppmärksamhet på ett brev av konung Gustav I 1538, enligt vilket Isak Birgersson (Halvhjort) till Älmtaryd från hustru Iliana i Hult och hennes systerson Lindorm Andersson köpt gods, som hon i enlighet med Västerås ordinantia bördat från Växjö domkyrka.² Hustru Iliana i Hult (nu Hulta, Kimstads sn, Östergötland) har i uppsatsen 1962 visats vara syster till Nils Lindormssons farmor Elin Svensdotter. Denna gifte efter Mats Håkansson (Båt av Billa) död om sig med en Anders Olsson.³ Det är ej känt, att Iliana Svensdotter skulle ha haft någon annan sväger med namnet Anders än Elin Svensdotters senare make. Om man antar, att Lindorm Andersson var son till Elin Svensdotter i äktenskapet med Anders Olsson i stället för i äktenskapet med Mats Håkansson (Båt av Billa), skulle detta förklara, varför Lindorm dels ej nämnes i en senare berättelse om Håkan Matssons

¹ H. Gillingstam, Studier rörande Vasatidens lågfrälse (PHT 1962), s. 44 ff.

² GLR 12 (1890), s. 76. Originalbrevet, som har något avvikande datering (31 juli i st. f. 30), är bevarat i Sjöholmssamlingen (Autografer: Svenska: Kungliga: Vasa), RA.

³ PHT 1962, s. 49. Om hustru Ilianas bördande av Hulta från Linköpings domkyrka 1527 se Förteckning på ... A. L. Stiernelds Permbrefssamling (bil. till HSH 17, 1832) efter nu ej återfunnet originalbrev (jfr J. Liedgren i PHT 1964, s. 204). Om hennes sannolike sväger Gunnar Skalle (jfr PHT 1962, s. 48, not 11) se numera L.-O. Larsson, Det medeltida Varend (1964), s. 474, som å s. 477 f. behandlat de äldre ägarna av Billa och å s. 447 deras svåger Gregers Svensson i Högnalöv.

(Båt av Billa) bröder,⁴ dels uppträder i jordeböckerna först efter dessas död⁵ och alltså bör ha varit betydligt yngre än dem.

Utters ovannämnda genealogi, enligt vilken Nils Lindormssons far hette Lindorm Matsson och var helbroder till Erik, Håkan och Asle Matsson (Båt av Billa), skulle enligt min tidigare uppfattning ha inneburit förklaringen till att Nils Lindormsson och hans ättlingar förde båtvapnet. Med ovanstående nya aspekt blir denna förklaring ej giltig på samma sätt som förut, men det är ändå inte alls otänkbart, att Nils Lindormsson upptagit sin fars halvbröders vapen, om fadern själv var ofrälse, såsom synes troligt av att han i jordeböckerna uppträder som frälsebonde utan patronymikon.

⁴ J. E. Almquist, Ätten Båt av Billa (SoH 1953), s. 197.

⁵ PHT 1962, s. 50.

SLÄKTEN QUENSELS FÖRSTA GENERATION I SVERIGE

En 1600-talsbild från bergslagen. I.

AV ALICE QUENSEL

Traditionen har givit den svenska ämbetsmannasläkten Quensel härkomst från Hessen-Kassel. De släktböcker, som lämnar en sådan uppgift, stöder sig förmodligen på Hülphers, »Ättartal öfver den svenska släkten Wallwik», utgiven 1765, och den tiden var källan sannolikt muntlig utsago av släktens Quensels medlemmar. Då levde ännu fjärde ledet från den år 1630 invandrade stamfadern. Från hessiska bergverksområden drev krigsårens osäkra förhållanden en utplundrad och arbetslös befolkning att söka sin utkomst i främmande trakter. Tyskland inriktade då all bearbetning av metaller på ammunitions- och vapentillverkning, och de yrkesmän vid bergsbruken, som ej direkt sysslade med sådan hantering, blev tämligen överflödiga. Wilhelm Quensel, den svenska släktens stamfader, bekräftar själv, att han hör till de från Hessen (Eschwege) av det svåra kriget vind-drivna, som sökte sig till den svenske kungens rike.¹

Enligt professorn i tysk filologi i Berlin G. Roethe² skulle namnet Quensel vara en galliserad form av det tyska Wenzel och tyda på Västtyskland, där W gärna övergår till gutturala ljud såsom gu, qu.³ — En annan teori om namnets uppkomst låter även tänka sig.

¹ Egenhändigt brev till D. von Falkenberg, dat. Lübeck 27/8 1630, RA.

² I skrivelse till förf. 10/2 1922.

³ Wenzel åter skulle vara diminutiv för Wandolt eller Wandilbert, vars förra del kunde hänföras t. ex. till wandern eller vandalererna. Namnet Wenzel kan också tänkas ha samband med vissa andra namn, t. ex. Wenceslav.

I gammaltyskt språk fanns ett ord quensel, som betecknade ett böjt, buktigt föremål i allmänhet. Inom bergshanteringen hade det emellertid sin särskilda syftning på ett slags ämbar, som användes vid framforsling av malm, »der eiserne Halbring des Kübels» (Roethe). Familjenamnet skulle då ha framgått ur yrket — en motsvarighet till Hjälms, Svärd o. dyl. för soldater. Vore detta fallet, kunde eventuellt även familjens vapen ha samma upprinnelse. Det har förts av alla släktens huvudmän under den svenska tiden ända till 1700-talets mitt, då vapen förbjöds för alla icke adliga, och det medfördes redan från Tyskland. Sköldens figur liksom hjälmprydnadens ter sig som en liggande, uppåt öppen halvmåne, men det är icke helt uteslutet, om än långsökt, att den kan föreställa den figur, som kallades quensel.⁴ Den pansrade armen i hjälmprydnaden skulle då förklaras av att bergsfolket var väpnat, »knaparna». Det var vanligt bland tyska och även svenska yrkesmän, bl. a. inom bergsbruket, att begagna vapen med sinnebildliga figurer, som häntydde på yrket. Denna teori skulle alltså sammanlänka namn, sysselsättning och vapen, men må lämnas därhän som bara en lös gissning. Halvmånen är också en mycket vanlig heraldisk figur, särskilt i äldre vapen från 1500-talet och tidigare, då den innebar symbolen för jungfru Maria. Fältet i quenselvapnet var blått — den naturligaste bakgrunden för en av himlavalvets bilder. Skäran måste då enligt heraldikens lagar vara metallisk — troligast av silver. — Full klarhet kan emellertid inte vinnas ifråga om namnet och vapnet, man får nöja sig med vissheten om det hessiska ursprunget före invandringen till Sverige.⁵

⁴ I en tysk handskr. avhandling av J. G. Krickau om probering av ädla metaller, i Anteckningar om proberkonsten, liten kvartsvol. i Bergskoll. arkiv, förekommer ofta tecknet en stående halvmåne, som ev. betyder silver — också detta kan ge en antydning om vapenfiguren.

⁵ I Tyskland finns nutida bärare av namnet Quensel, som anser sig härstamma från en viss Heinrich Q, vilken förekommer som vittne i två kejsarbrev från 1223, dat. 11/9 och 24/9. Det förra gäller överlåtelse av en kvarn till klostret i Volkenrode, det senare ett fördrag mellan å ena sidan kejsar Fredrik I och hans son Henrik, å den andra greve Henrik von Schwerin m. fl. ang. att den senare skulle släppa loss sina fångar, kung Valdemar av Danmark med son. Något belägg för denna Heinrichs' eventuella samband vare sig med den hit invandrade släkten eller med nu på skilda orter i Tyskland förekommande quenslar har dock icke förebragts. Ej heller rörande samband mellan den förra och de senare. Under Hitlertiden gjordes som bekant från tyskt håll försök att härifrån få bekräftelse på samhörighet, man strävade ju då efter bevis på nordisk släktskap. »Wenzel» kan, som antytts vara förkortning av flera olika grundnamn. Några med namnet Quensel har möjligen sporadiskt förekommit även i Sverige utan att ha något samband med vår släkt, som varit bokförd och till sina medlemmar känd från de äldsta generationerna. Namnet har — före namnskyddslagens tillkomst — också blivit taget av utanför vår släkt stående, först med en annan stavning, småningom förändrad närmare vår.

Utländskt inflytande spåras sedan äldsta kända tider i de svenska bergverkens historia. Främst är det från Tyskland och Nederländerna, som nya lärdomar hämtas. I namn och seder, i skråväsen, stadgar och arbetsmetoder röjer man tyska insatser. Under 1600-talets förra hälft verkade här välförfarna tyskar som Georg Grissbach, David Fr. v. Siegroth, Hans Filip Lybecker, Hans Steffens och Peter Kruse. Grissbach införde bl. a. nyttiga »konster» även vattenhjulet, som gav kronan en besparing av 3 000 tunnor spannmål årligen, Siegroth ägnade sitt intresse åt de ädla bergverken. Lybecker hade ledningen av norrländskt bergsbruk m. m., Steffens lärde svenskarna bruket av träbälgar, som kostade mindre och höll mycket längre än de gamla av läder. Peter Kruse verkade mest vid Sätters anläggningar, var slutligen landshövding i Kopparbergs län och gav bergsbruket nitiska främjare i två av sina söner, Frans och Jesper Crusebjörn. Efter tyskt mönster byggdes gruve-konsterna, anlades ränneverk och antogs nya smältningsmetoder. Den i Tyskland just införda sprängningen med krut försöktes t. o. m., när Frans Crusebjörn år 1637 lät spränga »medh pullver en famn neder i bergett» vid Kopparberg.⁶

År 1630 kom Wilhelm Quensel vandrande från Tyskland »hijt i deet höghlåflige konungzrijket vidh bergvärkerna at emploiheras», som hans son berättar. Dessförinnan hade han enligt egen uppgift varit myntmästare hos hertig Wilhelm av Braunschweig-Lüneburg.⁷ Sonen Conrad följde honom uppenbarligen. Denne var nämligen vuxen 1638 och skrev då ännu på tyska språket. Själv var Wilhelm, eller Welam, som han alltid kallas i Sverige, troligen född c:a 1590 — han kallar sig 70-årig 1663⁸ — och vid sin ankomst till vårt land bortåt 40 år. Hans yrke då var icke den egentliga bergsmannens. Han var proberare, d. v. s. malm- och metallprovare. Metallurgien stod jämförelsevis högt i Tyskland, och särskilt proberarkonsten krävde god teoretisk utbildning. Bl. a. kunde man studera Agricolas verk i ämnet. I Nürnberg hade sedan tidigt 1500-tal funnits en offentlig malmprovningsanstalt, och vid de olika bergverken spelade proberkammaren en betydande roll. Att skickligt pröva malmerna var ju en väsentlig förutsättning för att lyckas utnyttja dem väl. Kemien för-

⁶ Brev till kammaren 1637 1/5. I bl. a. Carlberg: Historiskt sammandrag om sv. bergverkens uppkomst (1879) ges felaktigt uppgiften, att krutet provats i Sverige först långt senare. Beträffande de angivna tyskarnas insatser se närmare Lindroth, Gruvbrytning och kopparhantering vid St. Kopparberget ..., 1 (1955).

⁷ Brev o. suppliker 1659, del I, inlev. av Conrad Q 7/9. Bergskoll. arkiv, RA. Jfr även not 1 ovan.

⁸ Brev till Magnus Gabriel De la Gardie, De la G. saml., RA.

grenade sig i alkemi och proberkonst. Alkemisterna, som mer fritt spekulerade i sin vetenskap, föraktade proberkonsten, men denna blev dock föregångaren till modern kemi genom den »torra» metoden och med vågen, redan då väl utvecklad, som stödjepunkt. Proberkonsten skilde sig också från alkemien genom enkelhet och klarhet.

Sonen Conrad antyder 1659, sedan han bl. a. berättat, att fadern sökt och provat malmer, även andra hans »godhe veethenskaper», som förtjänste komma i åtanke hos bergskollegiets president. Dem ville han dock endast muntligen meddela — man höll tyst med kännedom om nya metoder och redskap. I bergslagen skymtar Welams namn första gången i en kyrkbok från Skedvi, innehållande kyrkans räkenskap 1631. Där hade gjutits nya klockor vid Kopparberg för Skedvi kyrka, och bland kostnaderna för dessa står, att för »the på nytt smeltadhe nye syfften [öglan, vari kläppen fästes] åt klockann finge the särdeles förähring til Quensell — 10 dal., huilka aff sammanskottett äre betalte». Han har synbarligen provat metallens hållfasthet och ljudverkan. Även en klocka i Norrbärke kyrka bär Welams namn.⁹

Som proberare syns Welam ha åtnjutit anseende för skicklighet, och vi vet, att han åtminstone någon tid varit anställd i kronans tjänst vid det »Stockholmische mynta», som han själv uppger.¹⁰ Detta behöver inte innebära, att han var bosatt i Stockholm. Kronans myntning skedde bl. a. i Säter, och det myntverk, som här avses, är tydligen detsamma som proberkammaren. Den stod under riksguardiens (riksvärdiens) styre, och där avlönades bl. a. proberare, vars uppgift var att resa omkring i orterna och undersöka malmförekomster. Welam var troligtvis en sådan proberare och därför mest stadd på resor. Som fast lön uppbar dessa tjänstemän 300 daler svenskt silvermynt och dessutom kunde de få visst för vart prov.¹¹

Under proberkammaren sorterade även proberlärlingar med 150 daler i lön, och bland dem finner vi Welams son Conrad. Ett proberuppdrag fick denne t. ex. den 18 okt. 1637,¹² då han blev befalld att från Stockholm bege sig till Västergötland för att prova malmfynd, och det var inte ringa föreställningar man hyste om dessa: först skulle han »besij ett gull malmstrek», som malmletaren Jakob Ur-

⁹ Uppgifter ang. denna klocka i Duhne, Norrbärke, en bergslagssocken (1957).

¹⁰ De la Gardieska saml. Bd 72, LUB.

¹¹ 1 riksdaler var då = 1 1/2 svensk daler silvermynt = 6 marker smt = 3 dlr kopparmynt = 12 marker kmt.

¹² Instruktion för Conrad Quensel etc., Bergskoll. registratur, RA.

bansson berättat »halfannan fambn bred vara», vid Vinseberg i Norunga socken, därnäst utforska fyra guldsandstreck i Lerdala socken, dem redan konung Karl (IX) skulle låtit bearbeta, och vid Billingeberg »en deel diamanter sampt hvad meehre gått der finnes kan»; slutligen borde han till bergsamtet föra ett prov av galmej ifrån fogdarna i Örebro, Erik Gustafsson och Karl Tomasson. Han borde »uthj een summa med all flijt och granna acht i alla legenheeter, ved förbem:tt bergzverker dem i acht taga och ahntechna, hvad skog och strömer der hooss ähre, item och af hvart bergvärke någott till prof med sig hijtt föhra, så lagandes att han på sin återkommpst kan oss een god och sanferdig relation om alle desse förbem:tt bergzverckerna göra». Rykten lär ha berättat om »demanter, store som barnahufven».¹³ Conrad fick sannolikt leta förgäves efter dem. Det hände, att man tog bergkristall för diamant och granater för rubiner — nit och vetgirighet på bergsnäringens område skenade ibland med fantasien över gränserna för den annars alldeles icke låga kunskapsnivån. För sin resa fick Conrad samtidigt kreditivbrev till landshövdingarna i Älvsborgs och Skaraborgs län, Johan Henriksson (Rytter eller Reuter) och Karl Siversson (Rosendufva), samt i resepenningar 10 daler silvermynt. Att han även uppbar ordinarie lön av kronan framgår av kammarens befallning s. å. 1 sept. till landshövdingen i Närke och Värmland Gustaf Leijonhufvud att av de medel han hade inne utav Närkes landsränta betala proberargesällen Conrad Quensel 100 daler vitt mynt »oppå innevarandhe sin åhrslön».

Om Welams egna proberarbedrifter får vi den första vissheten i maj 1637, då han redan hade lämnat kronans tjänst, men likväl biträdde dess män vid malmundersökningar. Frans Crusebjörn skriver från Tuna prästgård, att »Wellam Quensell ähr och herupå stadder», och berättar samtidigt om malmprover.¹⁴ Crusebjörn är året därpå i färd med probering vid »gallmejberget» — som låg uppåt Rättvik — och önskar fromt »Gudh gifue jagh hade Wilam Quensel her hoss migh».¹⁵ Crusebjörn har redan »åthskillige profuer låtit giöra medh vår galmeij, råstet henne vthi reuerberer ungh,¹⁶ menende dherigenom att aldeles förtaga hennes oartigheet», men klagar, att hans mäs-

¹³ Jfr Odhner, Sveriges inre historia under drottning Christinas förmyndare (1865), s. 270.

¹⁴ Ink. handlingar Bergsbruk, K.A.

¹⁵ Brev och suppliker, Crusebjörn till Carl Bonde 5/10 och 11/1, Bergskoll. arkiv.

¹⁶ I reverbererugnen återkastades en häftig och långvarig smälthetta av ett valv över hården.

singsbrännare intet vet »uthan rätt fram». En vecka senare omtalar han belåtet, att »Qwenzell haffver iagh nu fått fatt opå, vij ville försöckia vår galmäij opå åthskillige säett». Galmejan som icke motsvarade nutidens galmej, var en ny upptäckt, som väckt stort intresse.¹⁷ Den innehölls i malm tillsammans med bly och silver och måste framställas genom bokning och vaskning, men dög ej att komma i blåsugn, ty då »drager hon straxt up igiönom ungen och röffvar blyett och silffueret medh sig». Dessa år proverade Welam också vid Väster Silvberg, vars bruk låg under Jakob De la Gardie, och enligt dennes räkenskaper uppbar Welam salt och kalk till proberkammaren.¹⁸

I en dåtida proberkammare fanns först och främst en eller ett par smältugnar av järnbleck, bestrukna med lerbruk, och med runda eller fyrkantiga ässjor. På en piedestal å vardera ässjan stod en degel, helst av »hessisk» form, d. v. s. konisk, smal nedtill och vid uppåt, så att »kungen kan så mycket bättre sätta sig» — vilket betyder, att metallprovet, »der König» eller »regulus», sjunker. Degeln måste vara av hårt och klingande ler och hållas klar, ty »fläckota spricka snart i eld». Vid härden var vanligen med pust strax under degeln ett par bälgar anbragta, av trä enligt sista modet. De drevs av vatten, om ström fanns att tillgå, eljes med handkraft eller av bälghundar. Vidare sågs allehanda kärl och redskap — mortlar, städ, hamrar, tänger eller »klyfter», slevar, knivar, filar, saxar, glaskolvar, retorter, trattar, sikt, järnplåtar, som malmen revs på, o. s. v. samt först och främst vågen, som måste vara väl justerad och mycket känslig. Vikterna för proberkammaren var finare än de vanliga viktualievikterna. Ädla metaller vägdes ännu noggrannare. Ett typiskt proberartillbehör var skärveln, ett litet runt kärl av eldfast ler. Material fanns på lager, såsom träkol, salpeter, koksalt, pulvriserat glas, stybb, ler, benaska m. m. Så kunde då malmen mottas till probering. Denna procedur kan liknas vid ett smältbruk i miniatyr. Först rostades malmen och krossades, bokades, med hammare, vaskades och torkades, och sedan valde man omsorgsfullt ut bitar av lämplig kvantitet och storlek — helst många och små — som kunde ge genomsnittshalten: de metallrikaste plockades med magnet. Så fylldes degeln med kol och en blott ringa öppning lämnades överst för metallpulvret, blandat med någon fluss, t. ex. salpeter. På degeln lades ett lock av träkol, och man kunde brassa på: först svagare, sedan häftig eld. På en timme kunde det vara färdigt. Då tog man det utsmälta metallkornet, kungen, och prövade med vågen dess metallhalt — ju tyngre ju rikare — samt gav det vederbörlig stämpel. Det nu beskrivna provet gäller järnmalm; man gav delvis olika behandling åt andra malmer, koppar t. ex. smältes i många eldar, ända till 9 stycken. Järn och koppar var ju då de oftast förekommande

¹⁷ Med »gallmej» förstod man zinkhaltiga jord- och malmarter. I fast form kallades den zinkmalm. Galmej fanns dels i naturtillstånd, dels avsatte den sig vid silver- och blysmältning, s. k. ugnsgalmej. Från Schlesien och Holland infördes en sorts galmej, men också i vårt land förekom den, t. ex. vid Rättvik och vid Stollen i Norrbärke.

¹⁸ Topographica: Bergslagen, De la Gardiesaml., LUB.

här, men även silver, något guld, zink, bly, galmeja m. fl. S. k. beskickningsprov gällde blandningar av olika metaller. Proberaren hade en bok för anteckningar om provet, om malmens brytningsort, hurdan tillblandningen var, resultatet som vanns etc.¹⁹

Vi har i behåll en smältningslängd från V. Silvberg år 1637, högtidligt inledd med orden »Deo soli gloria», där beskrivning på prover omväxlar med uppbyggliga latinska sentenser som »Ora et labora, tunc augebit tua bona», »Pius punitur, honoratur impius», »Sit haec mea prima cura, ut te queram mente pura». »Nihil tam simile est actibus daemonum, quam litigare» etc. Mitt i moralen får man veta, att en viss Erik smält 6 1/2 tunnor malm från Stollen med 7 stigar kol, »Wilhelm Quentzel zur prob». Den 24 april gjorde Welam ännu ett prov med:

»8 tunn. malm item 8 tunn. schlacken, indes vor sich allein gepuchet untern nassen puchwerke, und vor sich indes allein uber den planen gewaschen darnach zusammen in ein rost gelegt, auf 4 feijer, ist aber in dieser prob verlohren 20 lott silber:

Ertz tun.	Kol. stig.	Zusatz skpd. lisp.	Abgang lisp.	Silberbleij lisp.	Blicksilber m. lott
8	8	1 4	14	10	1 6 » ²⁰

Denna beskrivning på ett av Welams egna prov ger oss en föreställning om hur de språk förvanskades, som användes i de kosmopolitiska bergslagerna. Likaså följande, av den 2 maj s. å.:

»Wilhelm Quentzels andre prob so er den 6 aprill in stein geschmolzten ut supra, von den gerästen stein bekom, war 12 schipp. geröst stuf Ertz vom stohn, ist daraus kommen v.wbrig 1 centner stein:

6 stig. kol, zuzats: 1 skpd 11 lisp. Abgang 18 lisp. 10 m. silberbleij
12 lisp. 19 m. Blicksilber
2 m. 1 lod »

En plats, där Welam ofta tycks ha uppehållit sig under denna rörligare period, är Säter. Han har där både daterat skrivelser och mottagit sådana. Det var en central ort, vad bergsbruk angår. Kronans garmakeri låg i Säter och likaså dess mynt 1625—44, då det flyttades till Avesta. Dessutom uppväxte där mässingsbränneri, svavelbruk, spik- och stålsnide, harnesk- och bleckmakeri. År 1642 fick Säter stadsprivilegier, och 1635—37 pågick det kyrkobygge, som Welam också bidrog till, då han »in Gottes Ehren» förärade 5 riksdaler. Även andra tyskar, som i stor mängd uppehöll sig vid Säter, gav sin

¹⁹ Avhandl. av Krickau, jfr not 4 ovan.

²⁰ Topographica: Bergslagen, vol. 11, De la G. saml., LUB. Rörande malm- och kolmått se Lindroth a. a. Blicksilver var stora silverkakor, som erhöles vid drivning före fineringen.

skärv.²¹ Man pyntade sin kyrka efter bästa förmåga med målningar och sirater, sköna lås och dörrar, orgor eller »positiv», som det också kallades. Det var kyrkbyggenas tid uppe i Dalarna, då de uppväxande bergverken drog folk och kultur samman. En främling, kommen från de tyska bergsbruket, där klimatet var mildare, levnadssätt och seder tämligen odlade, bildningsnivån högre och förbindelserna livliga åt skilda håll, måste finna både det andliga och det materiella kulturlivet i Dalarnas skogiga, och isolerade trakter kargt. Vad det kyrkliga livet beträffar, fann sig tyska bergsmän troligen väl till rätta med den lutherska anda, som härskade i deras hembygd alltsedan reformationens första tid.

Efter sina första, kringströvande år i det främmande landet blev Welam närmare införlivad med svenskt bergsbruk och svenskt folkliv, sedan han kommit i tjänst hos fältherren Jakob De la Gardie vid dennes bergverk. Därmed inleddes en anknytning i flera generationer till herrarna av den De la Gardieska ätten, som släkten Quensel kom att följa i med- och motgång i ett förhållande, som nästan kan erinra om det romerska klientskapet. I febr. 1636 — berättar Welam långt senare efter De la Gardies död —²² »när iag var på minta [myntet] måste iag den sahlige herren folge til Westersolfberget för en iag fick min befalning . . . och kom för den skulle i stoort skadhe, lofuade samma tijdh den sahl. herren betalle för meed ett got recompenttz, reste iag på min konstna[d] i 2 åhr med min egen hest. So många resser den sahl. herren giorte var iag medt kosta iag på». Den »recompentz», som fältherren med egen hand och sigill lovat Welam, var 1 500 riksdaler och avsåg icke blott att ersätta de besvärliga resorna och den frånträdde fasta beställningen hos kronan, utan skulle tillika vara en erkänsla för att Welam svurit att »holla secret en saak» — vilken får man naturligtvis inte veta. Det ligger ju nära till hands, att fältherren skulle lärt känna någon Welams speciella yrkeskunskap, som han velat reservera för det egna brukets bästa.²³ Befallningen,

²¹ Den första kyrkoherden i Säter var Magnus And. Coriander, som fick eftermälet, när »någre lätferdige tungor ville klicka sal. pastorem», att församlingen med en mun svarade »Ney» till beskyllningarna och »dher emot gaf sin framlijdne kyrkeherde uthi alla måtto itt godt witnesbörd». Han hade där till fått bo så dåligt på sitt prästbol, att »vatnet ther står under stenarna och hweser såsom gäss eller medh reuerens tilsäijande, såsom ormar». Kyrkoböcker, Sätters kyrkoarkiv, ULA.

²² De la G saml., Bd 72, LUB.

²³ Conrad Q. skriver 1659 till bergskollegii president E. Fleming om hjälp åt Welam att få bli »maintenerad» vid sitt anlagda stålverk och åberopar faderns tidigare förtjänster om bergsbruket samt »andre des godhe veethenskaper (som för E. Ex. iagh . . . munteligen berättar)». Brev o. suppliker, Bergskoll. arkiv, RA.

som Welam nämner, innebar förvaltningen av Väster Silvbergs bruk. Som vi sett, hade han proberat där år 1637, men fr. o. m. 1638 blev han brukets föreståndare eller fogde.²⁴ Bruksförvaltare kallas han vanligen, ibland också fogde, i Stockholms kämnärsrätt t. ex. »seigneur» rätt och slätt.

Högt bland skogsvidder och blänkande sjöar är denna bergstrakt belägen, där redan tidigt malmådrorna tappats på ädelt innehåll. Sägner förtäljer ju från Engelbrekts dagar om rike Belgsting, som t. o. m. skodde sina hästar med silver. Kronan hade på 1500-talet och alltjämt V. Silverberget i besittning men förlänte eller gav det arrendevärd åt enskilda, 1605 åt Gustav Adolfs bror, hertig Karl Filip, senare åt Magnus Ihering (eller Järing) och Anders Lockman samt åt Mårten Wewitzer (adl. Rosenstierna), riksräntmästaren, vilken omsider överlät det på Jakob De la Gardie och Karl Karlsson Gyllenhielm. Dessa herrar, särskilt De la Gardie, nedlade stora kostnader och vårdade sig synnerligen om bruket — så mycket kronans tjänst och hans egen stora privatekonomiska förvaltning nu tillät. Sedan han efter vissa kontroversiella förvecklingar med konungen skilts från sitt militärbefäl, blev fr. o. m. 1630-talet bergsbruket hans stora intresse. Vad V. Silvberg beträffar, befanns det gamla silverbruket vid 30-talets mitt förfallet. Som De la Gardie ville gynna silvermynt framför det i alla meningar svårhanterliga kopparmyntet, lade han sig nu vinn om att rycka upp silverberget. Men trots att han med hjälp av både tyska och svenska yrkesmän rensat upp gruvor, anlagt uppfodringsverk och konstschakt, led man förlust genom att den största gruvan, Stollen, slutat giva. Gyllenhielm utlöstes från verket, men De la Gardie lät det »gå fort»²⁵ och hoppades genom Welam

²⁴ S. å. hade det sällsamma mellanspel upphört, som inneburit den äventyrlige fransosen Mazalets befattning med bergverken, bl. a. även V. Silvberg. Om detta se E. Grill, Jakob De la Gardie. Affärsmannen och politikern 1608—1636 (1949). Welams fogdetitel innebar icke ställningen av en kronans befallningshavare med därtill hörande befogenheter — t. ex. domsrätt i disciplinmål — utan motsvarade ledarskap av ekonomisk förvaltning av ett bruksområde under fältherrens överhöghet. Men fältherren stod i sin tur i kontrakterat förhållande till kronan för största delen av dessa områden. — I Norrbärke socken, där V. Silvberg låg, fanns inga självägande bergsmansgruvor. Enligt 1640-talets bergverksrelationer fanns där bara 4 gamla kronogruvor och en ny (Welams) samt en gammal frälsegruva (Johan Oxenstiernas); av de 23 hyttorna var däremot bara en ny, krono, tydligen Welams. Hamrarna, 11 st., var åter alla bergsmanshamrar.

²⁵ 1641 fick De la G. sitt arrende med kronan förlängt i 6 år och 1647 donation å egendomen med frihet i 8 år från alla utskylder som lön för nedlagd kostnad. Hülphers uppger i sin »Dagbok öfver en resa igenom de under St. Kopparbergs höfdingedöme lydande lähn och Dalarne år 1757», att Gyllenhielm skulle varit den som fortsatte verket. Misstaget beror troligen på en fel-

Quensels förvaltning ännu kunna få något därutav, om det »intet bléfve så stort, vare det litet».

Welam grep sig an med verket, men på helt annat sätt än man väntat. Han nedlade nämligen 1639 på eget initiativ silverbruket och övergick i stället till järnbruk. 1640 befalldes han visserligen av fältherren att bearbeta ett nytt silverstreck, men arbetet lönade sig aldrig. Från Welams tid kan man alltså räkna ett nytt skede i V. Silbbergs historia, ty alltsedan har där intet silver brutits med undantag av enstaka försök. Welam har vid sin probering funnit silvermalmen där för litet givande för att bära bruket, och så menar man än i dag, ty ur den alltjämt givande gruvan renas numera malmen endast till zink o bly (slig). 1640 utvidgades Welams befogenhet till ytterligare självständighet, då han fick bruket med underlydande jordbruk i arrende på sex år enligt fältherrens kontraktsbrev av Axholm 20 okt. 1639.²⁶ Detta innebär, att han erhöi uppbörderna av allmogen runtomkring i dagsverken, vissa persedlar (virke o. a. trä) samt gårdens inkomster för verkets drivande. Därtill utlovas knektehjälps och försträckningar på goda villkor, när så behöfdes. Mot detta väntar sig fältherren årliga leveranser i bergsprodukter, det må vara silver, bly eller järn. Av senare slaget hoppas han på minst några hundra skepppund, vilka Welam är skyldig sälja honom för 7 daler kopparmynt skeppundet.

Welam bröt sålunda järnmalm — bergverksrelationerna förlägger en hans gruva till Siksjöberg. Både här och vid Stollen såg man ännu på 1920-talet gamla gruvgångar från 1600-talet. År 1640 anlade han en s. k. blåsugn vid V. Silbberg och lät byggmästaren Hemming Andersson — hemligen sägs det — göra sammaledes vid Skissebäck.²⁷ Bokverk omtalas även. Rester av en gammal ugn fanns in i våra dagar i en byggnad vid Skisshytteströmmen. Redan i april 1640 har Welam sänt fältherren ett järnprov från blåsugnen. Den senare finner det utmärkt och uppmanar ivrigt Welam att fullfölja anläggningen, så att man nästa sommar kan hoppas på en stor järnpost

tolkning av en punkt i ett arbete, som utkommit kort förut, Lundhs »Dissertatio Historico Metallurgico de Monte Argenteo occidentali» av 1755, där De la G och Gyllenhielm omtalas såsom innehavare och det sägs s. 9, att verket överlätits Jakob De la G. »ut & Classis Regni Praefectum Illustriss. Bar. Carol. Gyllenhielm ejusdem prolongatio in sex annos Illustriss. Comiti nostro concessa fuit» etc.

²⁶ De la G. saml., Bd 72, LUB.

²⁷ Hemmings far hade jämte Olof Andersson 1611 av Gustaf Adolf fått rätt att där bygga hytta. Blåsugn var en ugn av sachsisk typ, där järnet smältes till seg massa, »goss», som i varmt tillstånd borde föras till smide vid hammare.

därifrån. Han är så intresserad, att han även föreslår att bygga en hammare i närheten, där utsmide av tackjärn kunde ske, och visar Welam bevågenheten att skriva till honom på tyska.²⁸ År 1659 uppges såväl Welams gruva som en hans masugn ännu vara väl behållna och i bruk, men 1678 var gruvan öde och ugnen nedlagd. Vid Siksjöberg fanns emellertid in i vår tid järngruvor, som lämnade malm till Skisshytteverket, alltsammans dock nedlagt sedan 1920-talet.²⁹

Det var ett ansenligt förvaltningsområde Welam övertog, men dess tillstånd var dåligt.³⁰ 1635 års landsbok upptar den ränta, som för brukets drift avkortades för kronan, till 83 daler silvermynt. Samma summa anges fortfarande 1644 och 1655 för V. Silvbergs gård. Då denna 1647 gavs som förläning åt De la Gardie, sägs den utgöra 4 1/2 hemman. Under gården lydde 17 dagsverksskyldiga, och jordbruket gav 176 lass hö = 704 daler (kopparmynts) värde. År 1638, Welams första år som bergsfogde, då silververket ännu drevs, selsattes en brukspersonal på cirka 150 personer: bergsfogden eller föreståndaren, d. v. s. Welam Quensel, enligt staten med en lön av 1 300 daler k. mynt (= 400 riksdaler), herr Johan, predikanten, 480 daler, Jöran Barberer, d. v. s. bruksläkaren 400, Erik Jonsson bokhållare 800, Per Andersson gårdsfogde 300, Hemming konstmästare 360, Mårten fodermarsk 200, proberaren Peter Letellier, hyttefogden mästare Jakob, Klas hammarsmed, ofta namngivna personer utan yrkestitel som Truls Abelsson, Jost von Kö[ä]rckhoffen, Caesar Homo Dei m. fl. och därtill smeder, stigare, drivare, smältare, rostvändare, bokare, vaskare, drängar etc.³¹ Här belyses väl den brokiga blandning av nationaliteter, som rådde vid bruken. De la Gardie tog gärna kunniga utlänningar i tjänst. Även ryska krigsfångar från fältherrens egna härtåg österut nyttjades vid V. Silvberg, där man in i vår tid har utpekats »ryssgruvan» och platsen för jordkulorna, där de bodde. Lönerna betalades månadsvis eller oftare — Welam kunde ibland få var 14 dag — och utgick både i pengar och in natura, bestående av humle, smör, fläsk, talg, får, fisk, fjäderfä, spannmål och

²⁸ Jakob De la G. till Welam Q 14/4 1640, De la G. saml., LUB.

²⁹ I en relation från bergslagen 1673, Bergskoll. arkiv, talas om en gammal ödesgruva, mellan bergsmansgruvorna belägen, som var fordorm brukad av Wilhelm Qwentzell och som då, 1673, rensats av Ebba Brahes bruksföreståndare. Den var bara 4 famnar djup, innehöll god malm, med ingen »odygdiger» beblandad.

³⁰ Ang. V. Silvbergs tillstånd då och förbättring under Jakob De la G:s och hans medhjälpares regim se Grill a. a. s. 156 f. Uppllysning om det moderna läget av ing. H. Noring, Ludvika.

³¹ Topographica vol. 11, De la G. saml., LUB. Jfr V. Silvbergs stat 1636 tryckt hos Grill, a. a., s. 195—196 som Bil. 3.

annat. Så gott som varenda arbetare fick sin betalning på Welams sedel eller anvisning. T. ex. »Wellam Krämer arbetat i 13 dagar effter W. Quenseles zedell — 9, 19», »Erich Jonson kört en månad med tuå hestar effter . . .» o. s. v. Welams sedlar förtalde även, att det året sovrats 512 tunnor silvermalm. Vidare gjordes byggen, tillkallades en bälgmakare från Säter att förbättra bälgarna o. s. v. Welam rekvirerar kalk och andra varor som kläde, fönsterglas, livsmedel, t. ex. strömming, m. m. från Stockholm, då det hände, att sonen Conrad fick kvittera. Denne hade nu lämnat bergverken och trätt i De la Gardies tjänst som sekreterare.

De la Gardie besökte själv 1638 tillsammans med Crusebjörn, Grissbach och Siegroth Västerbergslagen och tog gruvorna »i ögnaskin». Welam drog också ibland till Stockholm eller till någon av De la Gardies gårdar för att leverera någon silvermängd el. dyl. Från 1641 börjar i stället järnleveranserna omtalas — frukten av brukets omdaning. Att De la Gardie var nöjd med förvaltningen i den nya formen visas därav, att Welam 1646 fick sitt avtal förlängt, vilket framgår av en hans egenhändig öppna sedel.³² År 1649 t. ex. upp-bär Welam åtskilliga penningeposter, »som han medh tackjärn till H[ans] G[refliga] N[ådes] hambrar igen betaalar». Uppbörden till V. Silvbergs bruk var utvidgad till marknadspenningar från Olsmäs-san i Köping, medel från Siguls kvarn m. m. Vad Welam levererat i järn till De la Gardie uppgår redan 1640 till 100 skeppund, för att året därpå stiga till 307 och sedan öka alltmåra, sålunda slutligen ända till över 700. Dessutom har han av eget och av andra bergsmäns järn levererat till olika personer och åtskilliga bruk.³³

Welams ekonomiska ställning avläses i De la Gardies räkenskaper.³⁴ Sålunda erhöll Welam — utom ovannämnda fogdelön — till V. Silvbergs drift en försträckning, som 1640 utgjorde 2 323 daler kopparmynt och som 1651 utgick med den högsta summan, 5 549 daler. Därtill kom arrendeinkomsten av V. Silvbergs gård och räntor med dess torpares utskylder och dagsverken, som alla åren beräknas till 307 daler kmt. Mot detta skulle Welam leverera tackjärn à 7 daler skeppundet. Leveranserna varierar, tydligen beroende av olika omständigheter, varav koltillgången spelat huvudrollen. Vid första årets sluträkning hade Welam en viss fordran, men när han efter Jakobs död måste frånträda bruket, visade ställningen en skuld för

³² Kopparbergs läns verifikation. Sätters läns landsbok, fol. 45, KA.

³³ De la G. saml., Bd 72, LUB.

³⁴ De la G. saml., Bd 72, som helt rör Welam Quensel.

hans del — varom mera nedan. Därtill kom 1651 uppbörden av de till det vidgade arrendet hörande räntorna i penningar och persedlar, som uppges till 6 193 daler kmt.

Alla spår av den gamla V. Silobergs kungsgård är numera försvunna. Enligt en karta från 1755 bör gården ha legat åt sydväst från Stollberget.³⁵ Man vet ju, att den låg i Norrbärke socken, brukade gruvor vid Stollen och Siksjöberg samt hade dagsverksskyldiga ända upp vid Bråfall i lydno. Gruvfogden vid Stollen utpekade 1922 en plats strax nedanför berget åt sydost, där han vid sin första ankomst till orten sett en stor gammal byggnad, som nu var riven. Detta var visserligen icke 1600-talsgården, som bestått av två stora hus, varav ett flyttades till Ludvika, och som till en del var »needrätt» redan 1656, när befallningsman Milander flyttade dit. 1755 var blotta tomten kvar. Men omöjligt är inte, att det var en efterträdare i sena led. Vid samma tillfälle (mitt besök), berättade nämligen fogden, att undersökningar, som gjorts ett litet stycke därifrån, längre åt sydväst, uppenbarat resterna av en forntida begravningsplats med nedsänkningar i marken, innehållande människoben samt lämningar av rundat trävirke, som ansetts tyda på någon kyrkobyggnad. Nu finns det en uppgift i Lundhs förut anförda Dissertatio, att vid kungsgården år 1616 funnits »en liten kyrka eller kapell». Sådana fanns då ej till överflöd, och slutsatsen, att de omtalade fynden härrört just härifrån torde inte vara alltför djärv.

I ett inventarium av 1639,³⁶ undertecknat av Welam Quensel (med vapensigill), herr Gösta [Ulphonis] i Norrbärke, Hemming byggmästare och fler, beskrives V. Siloberg med dess anläggningar såsom Stollen, konsthuset, fånge-kistan, åtskilliga stugor m. m. Där nämns också »Wellam Quensels byggningh», sannolikt identisk med den fogdebyggnad, som omtalas vara ny 1635. Den var så beskaffad:

Inre stugan: dörr med lås, fönster 4, fönsterlucka 1, bänkar 2, säte 1, en-mansstol 2, skorsten med spjäll och järn, säng av trä 1, timglas. Andra stugan: fönster 2, bord gammalt 1, dörr med gångjärn, skorsten med ugn och båljärn, gjord av ny 1638 i juni, bänk 1, träsäng 1, vågskålar 1 par, mässingsvikt om 4 marker 1, mässingsvikt om 2 marker 1, blyvikt om 1/2 l:d 1, blyvikt om 5 skålpund 1. Kammaren i Quensels byggnad: dörr, fönster 2, slagbord 1, skorsten med spjäll 1. Källaren: dörrar med lås och gångjärn 2, bod med utanlås 1, städ i hyttesmedjan 1, fähus uppbyggt av

³⁵ Kartan i Lundhs Dissertatio, jfr ovan n. 25. Förutsättningen är att kartan är sedd österifrån, vilket tycks vara fallet, om den skall överensstämma med nutida kartor.

³⁶ Topographica, Bergslagen, De la G. saml., LUB. Inventariet tryckt hos Grill, a. a., Bil. 2.

nyo: dörr med gångjärn 1. Stallet som stod vid belstens (Belstings-)gruvan nederfört och uppsatt på hyttebacken: dörr med gångjärn.

Detta är släkten Quensels äldsta beskrivna hem i Sverige. Ännu 1708 talar ett inventarium från V. Silvbergs gård om »en gammal stugu väster på gården, Qwinsells kammare kallad», vilken tycks passa in på den ovannämnda kammaren i Quensels byggning.³⁷ Man ser, att Welam hade en del proberbehör hemma hos sig, trots att en särskild proberkammare fanns. De två stora husen kallas »herrebyggningen» och »övre byggningen». I den senare fanns bl. a. en kyrksal och kontor, i den förra brukade fältherren taga in vid sina besök. »Hans grefliga Nådes» kammare såg ut så här: grön träsäng, boord 1, bänkar 2, järnvattukonst 2, röd bordduk, skorsten med spjäll, fönster 8, mässingsrulla 0 [!]. Dessutom hade han en matsal och ännu ett rum.

Med kraft och förmåga syns Welam ha upprätthållit sitt bruksförvalterskap. Därom vittnar hans omläggning av silverbruket till järnbruk. Därom talar också hans stränga indrivande av dagsverken, »med trugh, hooth och undseyelsser» t. o. m. påstod Bråfallstorparna, detta dock vid en rättegång på 1670-talet enligt referat av en part, Peter Durel, som önskade fritaga dem från skyldigheter under V. Silvbergs gård.³⁸ Men metoderna lär väl ej varit alltför milda den tiden. Humanare drag lyser likväl fram, såsom när Welam år 1643 skriver landshövdingen till med bön för en fattig man, Per Jonsson, som länge »hafver haftt sitt hemvist uti annors hus här uti Norrbercke, dock arbetat och tient för en skomakare på Väster Silfbergsgård och ther haftt sitt försvar», att han med sin hustru och två små barn »måtte effterlåtas at byggia sig en lijten stugu och hybbel in uti ville ödemarckien ved en myra eller sloge mossa» vilket ock blev den fattige Per tillstatt.³⁹ Befallningsmannen Nils Andersson Milander, som på gamla dagar — 1662 — beklagar sig över sin timliga välfärds stora »vankelaktighet», erinrar sig tacksamt, att han, när han först kom i tjänsten, icke hade »så stoort rum, som iagh kunde sättia min foot på, förränn iagh på Willhelm Qventzels tillstädielse fick blifva vedh Wäster Silfbergsgårdh». ⁴⁰ Liksom i Säter byggdes på 40-talet kyrka i Norrbärke i stället för det forna lilla kapellet. Antagligen har V. Silvbergs gård lämnat väsentligt bidrag. Från 1646 fick Norrbärke, som förut räknats till Söderbärke socken, eget pastorat med

³⁷ Hyttorna och bruken, Östra bergmästaredistriktets arkiv, Falun.

³⁸ Biographica, D, RA.

³⁹ I: 1, Norrbärke kyrkoarkiv, ULA.

⁴⁰ Kopparbergs länsstyr. arkiv: Ink. skriv:r, ULA.

Gustaf Ulphonis som förste kyrkoherde. Här byggdes också en krog »den resande man till fordran», om det nu inte snarare blev tvärtom.

De la Gardie var tydligen nöjd med Welams förvaltning, inga anmärkningar framfördes och han uppmuntrades genom vidgade befogenheter. Den 20 juli 1651 gav fältherren Welam fullmakt att uppbära hela V. bergslagens räntor i malm, kol, tionden, mantalspenningar o. s. v. i allt ett värde av 6 193 daler 8 öre, för att därmed driva Ludvika, som nu även blivit ställt under Welams styre.⁴¹ F. ö. hade De la Gardie redan visat hans son Conrad sin bevågenhet genom att skänka honom Ludvika gård,⁴² som lämnades Welam i besittning.

År 1652 dog emellertid fältherren, som blivit kallad »en sann patron för bergverken»⁴³ och Welam fick skäl att beklaga förlusten av en god herre och ett betryggande stöd. Fältherrens efterlevande maka och arvtagerska i bergslagen, fru Ebba Brahe, förde trots sin praktiska energi intet lyckligt regemente där. Affärerna vid makens död var i det hela ingalunda goda, »fältherrinnan» fann till sin bestörtning, att han efterlämnat skuld, och detta sökte hon reparera mindre genom sparsam hushållning än genom ett nitiskt indrivande av medel, varhelst hon kunde söka sitt, ej minst vid domstol, med en t. o. m. för den tiden ovanlig processlystnad. Hon processade t. o. m. med sin egen son. Hon skydde inte att ta i med hårdhandskarna och kunde ej som den sal. fältherren med lugn och tålmod se tiden an.

Welam frånträdde V. Silvberg år 1655, då De la Gardies kontrakt med kronan utgick och bruket tillinventerades kronan samt utarren-derades åt befallningsmannen Milander,⁴⁴ som stannade där ända till 1676, medan dock räntorna uppbars av olika läntagare. År 1659 t. ex. var de förpantade till fru Agneta Horn, ehuru själva gården då innehades av köpmännen Leijel och torparna av landshövding Creutz. Här avspeglas de invecklade, inte sällan förvirrande förhållanden, som var en följd av kronans penningbehov och därpå grundade för-

⁴¹ Welam talar själv om sitt 13-åriga arrende av V. Bergslagen, och räknar det från 1640, då V. Silvberg blev honom överlätet, men avser då endast de räntor, som var bruket anslagna. Hela överlåtelsen av Ludvika bruk återspeglas i Kopparbergs länsstyrelses arkiv, diarium och reg. för 1651—52, ULA. Västerbergslagen utgjordes då av Gränge [Grangärde], Norrbärke och Söderbärke.

⁴² Kopp.bergs länsstyr. arkiv: Landskansliet E XVII: 6, ULA.

⁴³ Bergskollegii resolution 15/11 1662, då Ebba Brahe, uttryckligen med hänsyn till makens förtjänster, beviljas frihet från masugnstionde.

⁴⁴ Kopparb. länsstyr. arkiv: Landskontoret, ULA, samt Brev och suppliker, Bergskoll. arkiv, RA.

länings- och arrendepolitik. Innehavare, som litade på sin bebrejade rätt, kunde ha svårt att försvara den mot andras, lika väl försäkrade och ännu senare bekomna, eller mot kronans nya förordningar, som överkorsade vad den själv förut medgivit. Brytningen mellan det tidigare donationsflödet under Kristina och den begynnande reduktionstendensen blev fr. o. m. 1655 särskilt märkbar i »omistande» områden som bergslagen och skärpt genom växlingen mellan de tidigare riksens egna herrar, som varit deras »patroner», och de nya främmande elementen, som genom rikligt penningflöde fick tillskansa sig ledarställning av mera opersonlig art. Man kan nästan associera till bolagens frammarsch på 1800-talets senare hälft. För Västerbergslagens del illustreras denna skiftning efter Jakob De la Gardies frånfälle genom köpmännen Leijels tillträde. Det måste ha tett sig ytterst svårt för en utländsk yrkesman som Welam att fatta det hela och inse vad han hade att rätta sig efter från dag till dag. Welam vände sig till fältherrens son, Magnus Gabriel De la Gardie. Denne blev också en hjälpare, även om hans egna mer fluktuerande levnadsöden aldrig förmådde ge honom samma fasta auktoritet som fadern haft.

I ett egenhändigt brev på tyska till fru Ebbas hovmästare, Johan v. Kaulbars, dat. 1/10 1654, berättar Welam, att han för sin hustrus svaghets skull, för andra nödvändigheter och av brist på medel måst hörsamma de sinas uppmaning att lämna Stockholm och bege sig hem till bergslagen, varför Kaulbars bör ursäkta honom hos fru Ebba. Han lovar att leverera de 1 000 skpd tackjärn, som hon begärt för nästa år, samt att med egen kostnad indriva arrendena, om grevinnan ville unna honom ett anslag till hjälp. Vad de omstridda postererna angår, har han överlämnat åt sin fullmäktige Johan Meijer att klarera dem. Redan 24/7 s. å. hade Welam i egenhändigt brev till fru Ebba själv klagat över de motigheter, som förhindrat hans leveranser, och begärt dilation. Han begär också, att räkenskaperna för hans förvaltningstid ånyo måtte upptas till genomgång och gode män tillsättas från vardera sidan för en uppgörelse. Hittills hade han inte kunnat själv besöka grevinnan, »das hatt vorhindert meine got seij es geklaget jahrijge kranckheit das ich so ausgemattet das ich bis dato nicht zur kirchen habe kommen können». Han klagar också över att Tomas Olofsson tagit en by ifrån honom, Skarbijkan (Skärviken?), vilken han behövde för kolningen — fru Ebba har blivit fel underrettad om saken. I ett odat. brev, tydligen från samma period, till Ebbas inspektor, Gustav Joensson, begär Welam 1 000 daler k. mynt till att fortsätta bruket eller motsvarande belopp i riksdaler —

»tunga» pengar är så svåra att framforsla på de elaka vägarna. Han behöver pengar till att köpa kol och för att »daga» upp gruvan. För att prestera 1 000 skpd., alltså den mängd som rekvirerats för 1655, behöver han 2 500 stigar kol. Han begär också en del spannmål och beklagar sig över att Peder Jönsson köper honom all kol av handen för att driva Ludvika hamrar. Kronan har icke en stock i skogen vid Ludvika, och skall hamrarna ta kolen, får hyttan ingenting. Detta är en typisk illustration till ett den tiden allmänt problem i bergslagen.

I en liten restlängd rörande bergslagsarrendet talar Welam om de 1 500 riksdaler, som fältherren lovat honom för att hålla hemlig en viss sak, varom här tidigare talats, men som han aldrig sedan fått. Å en annan räkning nämner han dessutom bland sina fordringar en rest på 1408: 24 daler kmt av 1638—39 års lön samt kostnaden han nedlagt på att uppföra en blåsugn och på bearbetningen av ett nytt silverstreck 1640. Mot detta skriver Mattias Mattsson till bokhållaren Anders Skytte i Stockholm, dat. 17/9 1654, att Wilhelm Quensel emot sitt samvete och den kristliga kärleken nekar till de poster han fått och tillförne kvitterat, men nämner också, att Q har en kvittens på tackjärn, som dock ej kommit till De la Gardies bruk — varför Mattias inte velat gottgöra den och »derföre kanskee han söker till bringa migh på obiståndh» . . . En sedel förmåler, att »desse handlinger togh M. Staphander till sig vidh Axhollmen af contoet att vjsa och föreläsa . . . Grefuinnan». Påstående stod mot påstående och det gällde att vinna de inflytelserikas öra.⁴⁵ Hur fru Ebba reagerade framgår av det brev hon den 20 jan. 1655 tillskrev landshövdingen i Falun, Lorentz Creutz.⁴⁶ Hennes tjänare Wilhelm Quensel, som »en rund tid» varit bruksföreståndare vid V. Silvberget, vill icke betala henne godvilligt, utan disputerar henne det med all makt. »Veth fördenskull ingen annan uthweg ähn föran för rätta», och hon har också instämt honom till följande ting. Men som hon tror, att han skall vara »vedh det sinnet sööka all möijelig undanflyckt och mig [h]er-effter som hertill fåfengeligen uppeholla» ber hon om landshövdingens hjälp att skriftligen mana Welam till ting. Härmed kom tvisten till utredning inför rätta. I De la Gardies första kontrakt med Welam av 1639 angående V. Silvberg⁴⁷ förpliktades den senare att vid kontraktstidens utgång leverera ifrån sig gården i så gott stånd, som han mottagit den. Vid inventeringen till kronan 1655 visade det

⁴⁵ Samtliga anförda ställen i De la G. saml., Bd 72, LUB.

⁴⁶ Brevbok, Kopparb. länsstyrelses arkiv, ULA.

⁴⁷ De la G. saml. Bd 72, LUB.

sig emellertid, att flera av de äldre byggnaderna delvis förfallit. Där-
emot hade Welam låtit bekosta nya — ett boningshus, bagarstuga,
fähus med 32 bås och skulle, hönshus och gåshus. För byggnaderna
tycks han icke heller behövt stå något ansvar. Men vid uppgörelsen
med fru Ebba, då V. Silvberg återgick till kronan, blev Welam efter
hennes mening alltså skyldig en summa, som beräknades till 11 687
daler 23 öre k. mynt.

Landshövding Creutz var själv närvarande vid laga tinget med
allmogen av Norrbärke socken den 13 febr. 1655. Mot käranden,
som företrädde av ovannämnde Staffander, ställde Welam sin full-
mäktige, Johan Meijer, som presenterade en moträkning på de pos-
ter, som borde avdragas från skulden. Rätten fann efter noga över-
vägande, att Quensel borde beståa vissa avdrag, nämligen för den
summa han använt på silverstrecks uppsökande och för antimonium,
som han med ed styrkte vara använt för fru Ebbas nytta. Fluktua-
tionerna i spannmålspriset spelar också in här. Welam tillräknade sig
överkostnaden för spannmål, som han fått betala efter 7 1/2 daler
tunnan i stället för 7, och en annan post, där fru Ebba ville uppskatta
spannmålen efter den dyra tiden till 20 daler tunnan men Welam
till bara 9 daler — vilken senare »valor» icke allenast nämnden,
»utan ock gemene man» intygade vara den rätta vid den tid kontrak-
tet mellan fältherren och Welam slöts; och till sist medgavs även av-
drag för en post, som gällde tackjärnsvärdering, då kamreraren [fru
Ebbas] räknat 27 lispund på ett skeppund, och man däremot i bergs-
lagen räknade bara 26. Tu skeppund tackjärn svarade mot en tunna
spannmål. En enda post rörande någon forlön ansågs Welam icke
behörigen ha styrkt. Enligt konceptdomboken förnekade Welam ännu
några påförda poster. Han ville se kvittens på den summa han ansågs
ha fått av sal. Tomas Mauritz, och beträffande vissa poster, som hans
son Conrad skulle ha påfört honom i kassaräkning för 1647, 49 och
51 ville han ej vidkännas dem, »för än honom upvijses qvittentzien
och han får tala medh sin sonn. Der effter ville han sig accomodera». Summan han sålunda slutgiltigt blev skyldig var 6 890 daler 22 öre.
Men denna blev honom svår nog att betala. Landshövdingen gav
Milander befallning att tillinventera fru Ebba all Quensels egendom i
löst och fast för att täcka skulden. Egendomen utgjordes främst av de
verk vid Silvberget, som Welam själv byggt. Även dessa gick till Ebba
Brahe enligt hennes eget brev till landshövdingen från Arnö 23 okt.
1659, som berättar, att hon för en försträckt summa av Welam fått
en masugn och gruva vid V. Silvberg, vilka då ännu befanns välbe-

hållna.⁴⁸ Hon har velat sälja dem till kronan för samma summa, men icke lyckats, och hon ber nu landshövdingen förhjälpa henne härtill, så mycket mer som masugnen nu av andra och, som »mig förebracht, till H. Landshöfdingens behof (om så ähr kan iag icke vijst vetta) . . . brukes». Hon hälsar honom efter denna lilla pik välkommen åter ur »sitt arrest hoos våre fiender».

Vid den inventering, som skedde den 8 nov. 1655 av V. Silverbs gård med anledning av domen befanns en del av byggningarna, bl. a. den som Jakob De la G. tidigare hade bebott, mer eller mindre förfallna — i synnerhet var fönstren trasiga — men också, att Welam bekostat åtskilliga nya, bl. a. kontoret i södra stugan, en hel nybyggnad och de förut vid tinget nämnda djurhusen. Angående täkter och täktegårdar samt skog och annat utrymme, som låge eller borde ligga till V. Silverbs gård, hade man då inte tid att rannsaka — det finge anstå till nästkommande Valborgsmässotid.⁴⁹ Lösegendomen, som inventerades i febr. 1656,⁵⁰ befanns utgöra: en förgylld silverkalk samt 4 silverskedar, ett litet skåp med lådor, en kista med Welams egna gångkläder, en »refladt byssa», ett svärd, som tillhörde Conrad Q, och några pistoler, som hängde på väggen, ett litet skåp med böcker, en säng med bolstrar, en »dunebedda» och gröna sparlakan, åtskilliga redskap, en svart kista med linne, 20 lakan, 11 örngåttssvar, 5 handkläden och dukar, 7 tennfat och 2 mässingsstakar, 7 kopparkittlar och 11 järngrytor; upp i nattstugan: bolstrar, dynor, skinnfällar och oberedda skinn av räv, kalv, get och får m. m. Bohaget beskriver väl ett någorlunda välställt bergsmannahem — fantasien kan ju spela kring det, som finns på Skansen och som är från samma tid (1652). Boskapen bestod av 1 tjur, 19 kor, 7 kalvar och ungnöt, 3 getter, 4 får, 1 bock, 7 gäss, 4 grisar och 8 hästar. I boden låg »åtsckilligt småt», bl. a. en vattukonst (måanne en av dem fältherren fordom haft i sina ruin?). Allt värderas till 1 255 daler kmt. Denna Ebba Brahes indrivna fordran vållade Welams första stora förlust, inledningen till olyckornas och tillbakagångens skede. Ännu hade han dock ett hem och en uppgift i Ludvika.

Fru Ebba krävde inte bara andra, hon blev själv krävd av kronan, och det ganska ofta och allvarligen, särdeles för sitt försummade tiondejärn eller »genanter», som i detta fall syns ha varit en avgift i stället för tiondejärn. Bergmästaren hotades med att själv få betala

⁴⁸ Jfr ovan s. 23.

⁴⁹ De la G. saml., Bd 72, LUB.

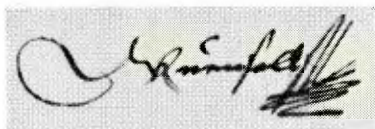
⁵⁰ Ibidem.

underskottet, eftersom han »håller på klemar» med grevinnan.⁵¹ En viss hänsyn togs väl till hennes makes förtjänster om bergverken och en del friheter beviljades henne, men man avslög hennes bön om förlängning på Jakobs privilegium att »låta stöpa och giutha uthaf järn allehanda instrumenter både till vattukonster och peelare på bryggio att bruka så vähl som blompottor att sätthia uthi trää- och lustegårdar» etc. Kanske fann man i bergskollegium hennes planer onödigt flärdfulla? Det var emellertid inte bara med fru Ebba som Welam råkade i process. De krångliga ägorättsförhållandena och över dem lagda dispositions- och uppbörsrättigheter återspeglas åskådligt i domböckerna. Vid laga tinget i Norrbärke 1652 3/3 framställde Welam följande frågor till nämnden: I. om Damsjön icke hörer kronan till? Vartill Nils i Starbo svarade därpå vara urminnes hävd å Starbos sida. Q invände, att Starbo hade bara öster om sjön, men ej vidare. Resolverades, att därom skall nästkommande sommar rannsakas. II. Om Sig(k)bergsgruvan, vartill bergmästaren och nämnden svarade, att för tu år sedan är Nils i Starbo och Quensel således förlikte, att Q skall bruka gruvan. III. Om det var lovligt, att Nils i Starbo skall hugga omkull gärdsgårdarna? Härom skulle rannsakas om vägen tillförne därigenom lupit eller ej. IV. Skall ock rannsakas om svedjelandes fällande inpå gruvan, som Q hade gjort förbud på. V. Skall ock synas om gruvebrytande. Vad anlangar den hotning och undsägelse Nils till Quensel hade gjort, så blev Nils nu förmant att avstå därmed, och om han härefter någon skada, oförrätt eller förfång Quensel tillfogar och sådant finnes bevisligt, skall Nils hava förverkat sina 40 daler gott mynt. Också med andra hade Welam kontroverser eller efterräkningar från V. Silvbergstiden. Så besvärade sig samtliga torparna 1657 över Welams restfordran på dem efter spannmålens höjande till 16 daler tunnan, då han själv anammat av grevinnan för 8 daler. Rätten medgav beräkningen till 8 daler, men ålade dem samtidigt att betala Q vad de likväl kunde bli skyldiga. 1658 företer Samuel Staffansson och Erik Andersson 130 dalers fordran å herrgården efter Welams sedel. Med återopande av nämnda beräkningsgrund gavs befallningsmannen order att utkräva hälften. 1660 begär Matts Olofsson i Björso resten å en fordran hos Welam efter en obligation av V. Silvberg 18/7, och efter Welams »debitor» icke utgjort densamma, kännes Welam skyldig att betala. Likaså vill Matts ha en post tackjärn, som Welam på Ebba Brahes vägnar bli-

⁵¹ Bergskoll. prot. 1654 1/12, RA.

vit skyldig, men rätten tillsäger Matts att först skaffa bevis om Welams förpliktelse att stå för 1652 och 1653 års poster.⁵²

Welams senare öden kom att utspelas på Ludvika gård.

A handwritten signature in dark ink, likely on a piece of paper or parchment. The signature is written in a cursive, somewhat stylized script. It begins with a large, flowing 'M' followed by several connected letters that are difficult to decipher precisely but appear to be 'Welam'. The signature ends with a series of sharp, diagonal strokes.

⁵² Domböcker, Kopparbergs län, ULA.

KORNETTEN GUSTAF GYLLENKROKS LEVNADSÖDE

*Kring traditionen om bakgrunden till stiftandet av vårt första
s. k. räddningsinstitut för vanartade barn*

AV GUNNAR BRAMSTÅNG

Råby Räddningsinstitut utanför Lund stiftades 1 dec. 1838. Denna inrättning och dess grundläggare, den som naturaliesamlare, mecenat och filantrop kände överstekammarjunkaren friherre Axel Gustaf Gyllenkrok (1783—1865) — »Sveriges Fellenberg» — spelade för uppkomsten och utvecklingen av den moderna brottsprofylaktiska och resocialiserande barnavården från idéhistorisk synpunkt en framträdande roll.¹ Som den yttre ramen kring Gyllenkroks banbrytande initiativ har angivits den påtagliga pauperismen i Skåne på 1830-talet samt den extensiva tillämpningen av då gällande försvarslöshetsförfattningar till att omfatta även barn under 15 år, vilka stundom ådömdes allmänt arbete och tillsammans med äldre lösdrivare och förbrytare placerades på de ordinära korrektionsinrättningarna. En ännu fortlevande tradition har emellertid velat tillskriva grundandet av Råby Räddningsinstitut en mera personlig upplevelse. Gyllenkroks uppmärksamhet på hithörande frågor skall ha blivit väckt på ett smärtsamt sätt genom att en av hans söner, officer, till gäldande av en spelskuld tillgripit en större summa pengar ur en regementskassa. Ynglingens avsikt var att snarast och innan stölden upptäcktes återställa det tillgripna beloppet med faderns ekonomiska bistånd. Han ertappades emellertid, och skandal syntes oundviklig. För att ättens vapensköld ej skulle fläckas, måste han hastigt lämna regementet och landet. Tragedien hade tagit hårt på fadern. Denne kunde emellertid ej förmå sig att helt taga sin hand från sonen. Gyllenkroks vacklande hälsa kom honom nu väl till pass som en förevändning att utan besvärande miss tankar resa utrikes för att sammanträffa med sonen, vilken som soldat hade trätt i utländsk krigstjänst.

Under dessa resor hade Gyllenkrok rika tillfällen att studera fängelser och uppfostringsinrättningar. Intresset för dylika institutioner skulle sålunda enligt traditionen ha väckts genom tragedien med sonen, utvecklats genom talrika studiebesök under resorna på kontinen-

¹ G. Bramstång, Förutsättningarna för barnavårdsnämnds ingripande mot social ungdom, diss. Lund 1964, s. 20 ff.

ten för att få träffa denne samt slutligen burit frukt i grundandet av en räddningsanstalt för vilseförda och moraliskt vårdslösa barn. Gyllenkroks tanke skulle således ha varit att söka rädda gossar och ynglingar, svaga och lättpåverkade till karaktären som sonen men utrustade med sämre materiella förutsättningar än denne och följaktligen än mer blottställda för risken att gå under.²

Släkttraditionen förmäler ytterligare, att Gyllenkroks sorg över sonens misslyckande hos honom framkallade beslutet att rädda andra vanartade ynglingar från undergång.³

Traditionen har uppmärksammats av Bengt Hildebrand, som i ett flertal arbeten initierat har skildrat ätten Gyllenkroks historia.⁴ Denne framhåller: »Det stod tydligen snabbt klart för Gösta Gyllenkrok, att när hans ene son givit ett så dåligt exempel och gått under, skulle fadern i stället inrikta sig på att hjälpa och stödja andra vilseförda ungdomar. Detta är den i litteraturen okända, djupt mänskliga och gripande orsaken till Gösta Gyllenkroks stiftelse av, som det kallas, ett räddningsinstitut. Utan att känna detta saknar man den verkliga nyckeln till hans gärning.»⁵

Den ovan anförda traditionens i stort sett korrekta återgivande av det verkliga förhållandet skall nedan beläggas med hjälp av det rika brevmaterialet i den Cederströmska brevsamlingen, LUB. Undersökningen torde äga betydelse framför allt som ett bidrag till Axel Gustaf Gyllenkroks biografi. Vissa egenskaper och karaktärsdrag hos denne, av intresse för den närmare kännedomen om hans pionjärgärning på barnavårdens område, få nämligen därigenom en konkret belysning.

Axel Gustaf Gyllenkrok eller Gösta Gyllenkrok, som han kallades i hemmet och släktkretsen och även kommer att i fortsättningen här benämnas, hade i sitt äktenskap med Magdalena (Malin) Beata Fock (1788—1862), dotter till förste hovmarskalken friherre Per

² Traditionsuppgift av f. d. direktören vid Råby Räddningsinstitut 1921—1949 Oskar Ekelin, Lund, som från 1:e läraren vid institutet 1877—1913 O. Bengtsson vidarebefordrat, vad för den sistnämnde uppgivits av äldre vid institutet anställda. Traditionen bekräftad av fil. dr Johan Feuk, Nydala Kloster, son till direktören vid räddningsinstitutet 1883—1912 Ossian Feuk.

³ Traditionsuppgift meddelad av friherrinnan Charlotte Gyllenkrok, Svens-
torp.

⁴ Se i synnerhet Bengt Hildebrand, *Den gamla Oby-släktkretsen och dess minnen* (Norra Allbo Hembygdsförenings årsskrift 1941), Axel Gustaf Gyllenkrok, en märklig gestalt i Tegnérns skånska umgängeskrets (föredrag i Tegnér-samfundet i Lund 2 nov. 1955, otryckt, Björnstorps arkiv) samt Svensstorps och Björnstorps arkiv (Archivistica et mediaevistica Ernesto Nygren oblata, 1956), i det följande citerade med författarnamn och årtal.

⁵ Bengt Hildebrand 1955 s. 65.

Adolf Fock och Christina Charlotta Falker, tre söner: Axel Adolph Bror, född 5 mars 1808, Carl Gustaf, född 17 april 1809, samt Johan Fredric, född 22 okt. 1810. Samtliga söner visade sig enligt Hildebrand redan som gossar svårhanterliga.⁶ De gingo 1819—1821 i skola i Växjö⁷ och inackorderades då hos lektorn C. H. Cederschiöld, som ansågs vara »en aktningsvärd och rättskaffens man, och en fulkomlig Wettenskaps karl, äfven i språkkännedom». ⁸ Hildebrand anför ett brev från gossarnas farbroder, majoren Fredric Gyllenkrok på Sinclairsholm, till styvbrodern Bror Cederström. De unga gossarna Gyllenkrok få vid denna tid av farbrodern den föga hedersamma benämningen »de satans pojkar». Dessa fingo sedermera privatundervisning i hemmet och blevo studenter i Lund för att slutligen traditionsenligt välja officersbanan.

Ingen av Gösta Gyllenkroks söner var tydligen från början eller blev sedermera någon mönsterson, varken efter dåtida eller nutida måttstock. Axels och Fredrics dominerande passion var hasardspelet. Då Axel som fänrik tjänstgjorde vid 2:a livgardet i Stockholm erhöill han sitt apanage från fadern genom förmedling av grosshandlaren och skeppsredaren A. B. Wallis.⁹ Denne utgjuter sig inför sin och Gösta Gyllenkroks gemensamme vän översten Ernst von Platen över Axels slösaktiga och oordentliga leverne. På fyra månader hade denne gjort slut på 2 100 riksdaler banco¹⁰ och hade ändå ej kunnat betala sin ekipering, vilket han dock inför fadern uppgivit sig ha gjort.¹¹ Gösta Gyllenkrok måste således ännu en gång ut med ekiperingspenningar.¹² Fänriken var, påtalades det vidare, sällan hemma om nätterna »uti sitt quarter» och trivdes ej i gott sällskap. »Du skal få se», profeterade Wallis, »at han gör fadren ennu mera Chagrin end Gustaf gjort». Uttalandet tyder, som vi skola finna, på att Wallis ansett Axels situation verkligt oroande. Ernst von Platen jämförde det nedslående budskapet med vissa tidigare rykten rörande Axel. Bland annat skulle denne ha fått en vink om att man vid regementet

⁶ A. a. s. 60.

⁷ Se Växjö skolas matrikel för åren 1752—1819, utg. genom Ludvig Larsson, (1924) s. 89.

⁸ Gyllenkrok till Bror Cederström d. y. 14/2 1819, saml. Bengt Hildebrand, LUB.

⁹ Denne var en av Gösta Gyllenkroks bästa medhjälpare vid utvidgandet av den ornitologiska samlingen på Björnstorp till att omfatta även utländska fågelarter. Bengt Hildebrand 1955 s. 34 f.

¹⁰ Ernst von Platen till Cederström 30/11 1828, saml. Cederström, G. A. B., LUB.

¹¹ Ernst von Platen till Cederström 12/2 1829, LUB.

¹² Ernst von Platen till Cederström 11/3 1829, LUB.

ej ogärna såge, att han begärde permission på behaglig tid och reste hem. På goda grunder ansåg sig sålunda von Platen behöva frukta, att Wallis ej utan anledning gjort sina »remarker».¹³

Något senare blev Axel föremål för ett rykte av infamerande beskaffenhet, enligt fadern ett verkligt »afgrunds foster», som emellertid vederlades.¹⁴ Hans namn hade emellertid därav fått en obehaglig publicitet¹⁵ och hade måhända redan tidigare ej särdeles god klang vid regementet. Fadern deklarerade nu för styvbrodern Cederström¹⁶ sin avsikt att sedan alla ogrundade rykten blivit vederlagda, efter någon tid låta Axel lämna regementet för att »med någon Ekonomisk Sysselsättning uppehålla sig på Björnstorp».¹⁷ Axel erhöll avsked från sitt regemente 20 okt. 1832 men ur krigstjänsten först tre år senare. Det förefaller således sannolikt, att det ofördelaktiga ryktet, vad det nu gått ut på, ej visat sig vara välgrundat. Ernst von Platen, som eljest förefaller välinformerad, nämner blott för Cederström, att den stackars Gyllenkrok nu fått hem sin Axel, »som Spelat åter förtviflat och satt sig i Skuld — Gud node sådanna föräldrar som hafva sådanna obetänksamma Barn».¹⁸

Axel Gyllenkrok visade som lantjunkare, »disponent» å Svenstorp, fortfarande böjelse för spel, ett intresse, som den yngre brodern Fredric livligt delade. Gösta Gyllenkrok omtalar 12 mars 1844 för Cederström, att han sedan nov. hade utbetalat över 16 000 rdr bco för dessa båda söner och klagar: »Jag kan icke skapa tillgongar för alla skuldförbindelser som de uti sin yra utgifvit.»¹⁹ Axel fick emellertid ett vackert eftermäle. Han dog ogift i Köpenhamn 10 juli 1854, »djupt sorgd och saknad som en älskad Son, trofast Broder, en sann människovän». Sällan säges en så allmän och okonstlad sorg ha förmärkts på Svenstorps gods, »hvars underhåfvande genom Högv. Friherre A. Gyllenkroks omsorg kommit ifrån fattigdom och bekymmer till välstånd och förnöjsamhet».²⁰

¹³ Ernst von Platen till Cederström 8/3 1829, LUB.

¹⁴ Gyllenkrok till Cederström 16/2 1832, LUB.

¹⁵ Svenske ministern i Paris, envoyén greve Gustaf Löwenhielm, säger sig i brev till Cederström 27/3 1832, LUB, »med grämlse» ha erfärut Axels »catastrophe». Löwenhielm kommenterade: »Hvad hjælper då at wara af god race; ty bättre kan väl icke, så på Fäderne som på Möderne, tänkas.»

¹⁶ Dennes fader, krigspresidenten friherre Bror Cederström, var i sitt andra äktenskap 19 nov. 1800 gift med Gösta Gyllenkroks moder, grevinnan Christine Charlotte Mömer, som 1780—1799 varit gift med majoren friherre Axel Thure Gyllenkrok.

¹⁷ Gyllenkrok till Cederström mars 1832, saml. Bengt Hildebrand, LUB.

¹⁸ Ernst von Platen till Cederström 25/1 1832, LUB.

¹⁹ Gyllenkrok till Cederström 12/3 1844, saml. Bengt Hildebrand, LUB.

²⁰ Västra Odarslövs kyrkobok 1847—1860, Landsarkivet; Lund.

I omsorgen om de underlydande skymta vi ett släktdrag.²¹ Bland övriga positiva egenskaper nämnes den av »sann människovän». Axel Gyllenkrok ådagalade otvivelaktigt intresse för faderns livsverk, Råby Räddningsinstitut. Under dennes långa utrikesvistelser verkade han på olika sätt till inrättningens fromma, bistod direktion och föreståndare med de löpande ärendena samt idkade välgörenhet.²² G. O. Wikander, förste lärare vid institutet 1842—1845, framhåller vid ett tillfälle, att baron Axel visat inrättningen och barnen mycken godhet.²³

Om Fredric Gyllenkroks relationer till räddningsinstitutet är ej mycket mera bekant än att denne efter faderns död väckte klander-talan mot direktionen i fråga om dennes testamentariska dispositioner till stiftelsens förmån. Hans förfarande rönt emellertid ingen framgång.²⁴

Fredric Gyllenkrok, kammarjunkare och efter faderns död 1865 innehavare av Svenstorps och Björnstorps fideikommisssegendorar, var sedan 1845 i ett barnlöst äktenskap förenad med Ulrikke von Römeling, dotter till danske generalmajoren Carl von Römeling och Anne Johanne de Neergaard. Baron Fredric synes ha varit benägen för dryckenskap och »var tydligen över huvud en svag karaktär».²⁵ Gösta Gyllenkroks släktgren — den s. k. äldre Björnstorpsgrenen — utgick vid Fredric Gyllenkroks död 1872.

Om än dessa båda söner tidvis vållat fadern stora bekymmer, torde likväl intet i deras levnadssätt med fog ha kunnat sägas utgöra incitament för denne att grunda ett räddningsinstitut för vanartade gossar. Vi ha att söka traditionens upprinnelse i mellansonen Gustafs historia.

Denne blev 18 april 1816 fanjunkare vid Södra Skånska infanteriregementet. Den 26 febr. 1824 transporterades han i denna egenskap till Kronprinsens husarregemente, där han 19 okt. s. å. befordrades till kornett. Gösta Gyllenkrok framhåller vid denna tid för Cederström beträffande Gustaf, att »det är en glädje att Han vinner allas välvilja och beröm i Malmö».²⁶ Den 25 jan. 1825 undergick han officersexamen och erhöll 14 juni 1826 kornetts lön. Han är 1828 allt-

²¹ Jfr Bramstång, tidigare a. a. s. 20.

²² Se härom t. ex. Ach. Kahl till Gyllenkrok 26/3 1842 och M. A. Böös till Gyllenkrok 14/11 1846, Råby Räddningsinstituts arkiv.

²³ G. O. Wikander till Gyllenkrok 8/9 1845, Råby Räddningsinstituts arkiv.

²⁴ Jfr Handlingar angående Råby institut och Friherre Gyllenkrok 1845—1870, Stadsarkivet, Malmö.

²⁵ Bengt Hildebrand 1955 s. 61.

²⁶ Gyllenkrok till Cederström 24/4 1824, saml. Bengt Hildebrand, LUB.

jämt upptagen som kornett vid husarregementet. I följande års tur- och anciennitetsrulla anges, att han tagit avsked 13 dec. 1828. Sjöström och Elgenstierna upplysa, att han »rymde till utlandet» samt 1840 stupade i karlistupproret i Spanien. Gustaf Gyllenkrok dog gift.²⁷

Bakgrunden till denna expatriation är dramatisk och hittills höljd i dunkel. Alla spår efter Gustaf Gyllenkrok ha nämligen blivit omsorgsfullt igensopade. Skälen härtill äro, som vi snart skola finna, lättbegripliga. Betecknande är sålunda Hildebrands upplysning, att efter Gustaf ej finnes annat minne kvar än hans vackra sigillstamp med CGG under friherrlig krona, i Hildebrands ägo.²⁸

Oavsett de speciella omständigheterna i detta fall företer emellertid Björnstorpsarkivet avsevärda luckor. Orsakerna härtill ha av Hildebrand påvisats men kunna i detta sammanhang ej närmare behandlas. Bl. a. skall Gösta Gyllenkrok på sin ålderdom ha bortgivit en del papper till sin förvaltare P. Olsson. Dessa torde delvis ha förkommit.²⁹ Av oskattbart värde för den Gyllenkrokska familjehistorien äro därför de Cederströmska brevsamlingarna, LUB, där en mångfald brev, bl. a. från styvsyskonen Gyllenkrok, blivit minutiöst bevarade. Ett viktigt komplement utgör i sammanhanget den av Bengt Hildebrand till LUB skänkta brevsamlingen, saml. Bengt Hildebrand, innehållande bl. a. en rad brev från Gösta Gyllenkrok till styvbrodern Cederström. Åtskilliga av dessa brev äro av stort intresse för Råby Räddningsinstituts historia. Cederströms noggranna arkiverande av mottagna brev gör det även möjligt att komma den familjetragedi på spåren, som traditionsenligt lett till stiftandet av landets första räddningsinstitut.

Friherre Magnus Stackelberg (1788—1833), överste och chef för Kronprinsens husarregemente samt sedermera landshövding i Malmöhus län, omtalar 14 okt. 1828 för Cederström, att »den rysligaste af alla händelser» hade inträffat i Malmö.³⁰ En stöld hade föröfvats hos löjtnanten vid husarregementet Otto Thott, som hade en egendoms-kassa omhand. Vidtagna undersökningar ledde misstankarna mot en officer, vars namn Stackelberg till en början ej vågar anförtro åt papperet. Hans adjutant, löjtnanten greve Gustaf Lewenhaupt, skulle vid överbringandet av brevet muntligen meddela Cederström detsam-

²⁷ Carl Sjöström, *Skånska nationen 1682—1832* (1897), s. 624, samt Gustaf Elgenstierna, *Svenska adelns ättartavlor*, 3 (1927), s. 305.

²⁸ Bengt Hildebrand 1955 s. 63.

²⁹ Se vidare Bengt Hildebrand 1956 s. 215 f.

³⁰ Magnus Stackelberg till Cederström 14/10 1828, LUB.

ma. Av brevets innehåll framgår emellertid otvetydigt, att det är fråga om Gustaf Gyllenkrok.

Den misstänkte inträffade 13 okt. 1828 i faderns sällskap i Malmö. Stackelberg lät då genast kalla ynglingen till sig, underrättade honom om det obehagliga ryktet som cirkulerade, samt bad honom omtala sanningen. Vore han oskyldig, skulle från Stackelbergs sida göras allt för att för omvärlden klarlägga hans oskuld. Vid motsatt förhållande åter skulle översten göra »alt upptänckligt, för att sauvera hans framtid» samt även söka dölja saken för föräldrarna. Gustaf Gyllenkrok nekade emellertid bestämt och bibehöll under förhöret »den aldra största contenance».

Stackelbergs avsikt var tydligen ursprungligen att med hänsyn till regementets heder och väl även till ynglingens anhöriga försöka tysta ned denna pinsamma historia. På grund av den publicitet saken synes ha erhållit gick emellertid detta icke att genomföra. Vissa försiktighetsmått måste till att börja med vidtagas.

Enligt Stackelbergs beslut skulle ynglingen sålunda ställas under officersbevakning. De beklagansvärda föräldrarna skulle emellertid visas »alla conciderationer». För att undvika faderns misstankar kamouflerade översten arrangemanget genom att formellt kalla sonen till tjänstgöring några dagar. Fader och son tillbragte kvällen hos Gustafs skvadronschef Ernst von Platen, som synes ha ägt kännedom om händelsen. Stackelberg hade iakttagit den försiktigheten att själv i egen vagn jämte sin tidigare nämnde adjutant följa ynglingen dit. Lewenhaupt överlämnade honom i von Platens vård. Denne skulle senare om aftonen följa honom till en av Stackelberg utsedd plats, där officerskamrater voro samlade för att bevaka honom. Ernst von Platen brast emellertid i sin vaksamhet. Gustaf begagnade tillfället och rymde. »Jag är», framhåller Stackelberg, »i en olycklig belägenhet; mitt goda hjerta at ej gifva Fadren ett dödsslag har förvållat at han kommit undan, och det innan han gjordt sin bekännelse.»

Det framstod nu som oundvikligt att underrätta föräldrarna. Lewenhaupt sändes till Björnstorp för att »prevenera» modern. Stackelberg ansåg nämligen denna besitta mera styrka än Gösta Gyllenkrok, som alltså tills vidare fortfarande skulle hållas utanför. Den pinsamma och besvärliga uppgiften att »avertera» denne ville Stackelberg överlåta åt Cederström, som han ansåg vara bäst skickad därtill. Intensiva spaningar efter rymningen skulle under tiden bedrivas.

Då ynglingens vistelseort uppdagats — denne hade efter rymningen tagit sin tillflykt till sin förre informator, kyrkoherden i Västra

Tommarp och Skegrie Johannes (Jean) Bruzelius³¹ — ha Stackelberg, Cederström och von Platen gemensamt besökt Björnstorp för att underrätta Gösta Gyllenkrok om vad som passerat.³² Cederström synes enligt Stackelbergs önskan ha förberett styvbrodern summariskt, varefter han avrest morgonen 17 okt. Några timmar senare begärde Gösta Gyllenkrok att få tala med von Platen, varvid »han yttrade sig vara så olycklig han kunde bli, och önskade af honom få upplysning om förhållandet». Ernst von Platen svarade nu enligt Stackelbergs instruktion, att sonen hade fört ett utsvävande liv och gjort stora utbetalningar dessa dagar. Då man ej kunnat begripa, hur han fått medel därtill, hade misstanken om stölden hos Thott drabbat honom. Då Stackelberg emellertid vore mera insatt i förhållandet borde, framhöll von Platen, Gyllenkrok hellre tala med denne i enrum. Stackelberg får själv berätta om detta samtal: »Så bröts Isen, och jag fullbordade resten. Hans känslor och oro var naturlig; men jag gaf hopp om oskuld, och på sådant vis fick jag sinnet lugnat. För att ej förmycket nära hoppet, inföll jag emellan åt om omöjligheten af en sådan oskuld, och detta alternerades med, så han var tämmeligen beredd at emottaga allt vid Fredrics återkomst. Han kom kl. 5 ef.m. och medförde at han gjordt sin bekännelse. Momenten var grym, men tårar stillade smärtan. Genom Vår raisonnement, hade vi väckt någon köld hos honom för Sonen, och detta gjorde god éfféct; men så yttrade Friherrinnan at han begärt, och det enda han ville hafva, vore en Pipa han fådt af Fadren; då väcktes åter faders hjertat, och han fick en grufelig tryckning åt Bröst och Hufvud, så jag frugtade för förståndet; men vi fingo honom åter lugnad.» Dagen därpå var han något lugnare och kunde tala om sitt favoritämne, naturalhistorien. Stackelberg och von Platen avreste vid middagstiden.

Dessförinnan hade Gustafs framtid dryftats. Man hade stannat vid att genom förmedling av Cederströms vän, svenske ministern i Paris greve Gustaf Löwenhielm (1771—1856) söka få ynglingen engagerad i fransk krigstjänst. Besked härom kunde emellertid komma att dröja. Alla voro ense om att Gustaf ej kunde stanna kvar i hemmet under väntetiden. Slutligen åtog sig von Platen att placera honom hos sin yngre broder Ulrich Friedrich von Platen³³ i Barth i Pommern. Han

³¹ Se beträffande denne Gunnar Carlquist, Lunds stifts herdaminne, II: 3, (1951), s. 243 ff.

³² Stackelberg till Cederström 19/10 1828, LUB. Se även för det följande Ernst von Platen till Cederström 19/10 1828, LUB.

³³ Se rörande denne Hubert von Platen, Geschichte der von der Insel Rügen stammenden Familie von Platen (Sorau 1907), Stammtafeln s. 88. Beträffande Ernst von Platen se a. a. s. 87 f. samt Ph. och G. von Platen, Ätten von Platen, Historiska och biografiska anteckningar (1909), s. 95.

skulle där bestå en vindsammare till bostad samt mat men ej kontanta pengar. En »språkmästare» i franska och tyska språken skulle »occupera» honom. Passet skulle tagas ifrån honom vid ankomsten. Hade han i Barth det ringaste hyss för sig, ljög, sålde av medförda kläder eller annat dylikt, skulle han tuktas handgripligen och vid återfall genom Ernst von Platens försorg insättas i en »Corrections anstalt».³⁴

Som tidigare nämnts hade Gustaf Gyllenkrok efter rymningen från Ernst von Platen tagit sin tillflykt till Tommarps prästgård. Därifrån lämnade han genom den yngre brodern Fredric sin bekännelse till föräldrarna och sina chefer vid husarregementet, Stackelberg och von Platen. Att den förre varit djupt skakad av denna familjetragedi, som han å ämbetets vägnar nödgats taga nära del i, framgår av hans inför Cederström uttalade önskan att aldrig mera behöva »öfverleva sådana dagar» som dessa i okt. 1828.

Gustaf skulle i fortsättningen ej bära sitt ättenamn utan kallas Gustaf Axelson. Hans rätta namn och utrikes vistelseort skulle stanna mellan fadern, Cederström, Stackelberg och von Platen. Den sistnämnde hade fått i uppdrag att sörja för ynglingens befordran till Barth samt att ordna hans tilltrasslade ekonomiska angelägenheter, vari även ingick att återbetala de från Thott stulna 1 500 rdr bco. Då von Platen tidigt om morgonen 20 okt. besökte Tommarps prästgård, kunde Gustaf blott ofullständigt redogöra för användningen av dessa pengar och hade endast en mindre summa i behåll.³⁵ På eftermiddagen avreste von Platen med Axelson i sin vagn mot Ystad, följd av Fredric Gyllenkrok i en vagn från Björnstorp. Dagen därpå avseglade Gustaf med ett skepp mot Lybeck. Avfärden bevittnades av hans förre skvadronschef och brodern Fredric.

Carl Sjöström anför en traditionsuppgift, att Gustaf Gyllenkrok »under sin landsflykt en gång förklädd besökt fädernehemmet Björnstorp».³⁶ Hur därmed än må förhålla sig är det i varje fall säkert, att ynglingen efter avresan ännu en gång fick återse sitt fädernesland. Skeppet uppnådde nämligen ej destinationsorten utan tvingades att återvända för konträr vind till Ystad. Axelson, som enligt von Platen varit »diupt förkrossad och i Samvetsqual om Sina giärningar», expederades i stället med ångfartyg till Greifswald för vidare befordran till Barth.³⁷

³⁴ Ernst von Platen till Cederström 19/10 1828, LUB.

³⁵ Ernst von Platen till Cederström 23/10 1828, LUB.

³⁶ Carl Sjöström, tidigare a. a. s. 624.

³⁷ Ernst von Platen till Cederström 26/10 1828, LUB.

För makarna Gyllenkrok kändes det enligt von Platen närmast som en lättnad, att Gustaf var borta. Gösta Gyllenkroks yngre broder, majoren Fredric Gyllenkrok på Sinclairsholm, som dessa dagar hade besökt Björnstorp, ansåg, att modern ej skulle ha uthärdat att ej få träffa sonen, om denne stannat kvar längre i landet. Händelsen hade tagit hårt på båda föräldrarna. I synnerhet hade fadern pinats av svår huvudvärk, som dock givit med sig efter vistelse i det fria samt blodigelskur, ett tidens medicinska universalmedel.³⁸ Den 26 okt. hade von Platen fått bud från Björnstorp, där det nu skulle stå »drägligt» till.³⁹

Beträffande stämningen på Björnstorp tiden närmast efter tragedien finnes ett vittnesmål från andra sidan sundet. Den danske prästmannen Edvard Mau,⁴⁰ som ofta gästade sin välgörare Gösta Gyllenkrok,⁴¹ besökte Björnstorp vid denna tid. Han möttes visserligen av oförminskad välvilja, men den glada stämningen från fordom var försvunnen på grund av den hjärtesorg, »som paatrykte hele Livet paa Gaarden en alvorligere Tone end forhen».⁴²

Gösta Gyllenkroks förtvivlan kommer klarast och mest gripande till uttryck i ett brev till styvbrodern strax efter olyckan. Han skriver: »Nu känner jag Gud Nås den olyckliga händelsen uti hela dess rysliga gestalt, och finner der af höjden af min egen olycka, och Wanäran för min Son. Jag hadde aldrig befarat den hårda bestämmelsen att min glädje och mitt lif skulle få emottaga Bane Såret af mit Egit Barn; men med tålmod böijer jag min skuldra under det tunga korset: Gustaf under namn af Axelson har nu lämnat sin fäderne byggd, och måtte Han en gong i Verlden kunna återbeträda densamma såsom en förbättrad meniska».⁴³ I första hand Cederströms men även von Platens vänskap, deras tröst och råd, har under denna tid betydelse för Gösta Gyllenkrok.⁴⁴

Cederström har relaterat händelseförloppet för sin svåger, generaladjutanten greve Carl Johan Wachtmeister (1793—1843). I sitt

³⁸ Ernst von Platen till Cederström 23/10 1828, LUB.

³⁹ Ernst von Platen till Cederström 26/10 1828, LUB.

⁴⁰ Se beträffande denne Dansk Biografisk Leksikon XV (1938), s. 423 f.

⁴¹ Beträffande relationen mellan dessa se Bengt Hildebrand 1955 s. 51 ff. Jfr även E. Mau, Fyra hundra Christliga Berättelser för Ung och Gammal, Öfversättning från 3:dje danska upplagan af J. O. Ohlsson (1872), s. 127 ff., där Mau — dock utan namns nämnande — skildrar sin bekantskap med den svenske baronen.

⁴² Autobiografiske Optegnelser af E. Mau, meddelte af G. L. Wad (Kirkehistoriske Samlinger 4. Række VI, 1899—1901), s. 647.

⁴³ Gyllenkrok till Cederström 25/10 1828, saml. Bengt Hildebrand, LUB.

⁴⁴ Se t. ex. Gyllenkrok till Cederström 15/1 och 17/10 1829, saml. Bengt Hildebrand, LUB.

svarsbrev 29 okt. 1829 säger sig denne kunna påminna sig ytterst få underrättelser, som på honom gjort ett så outsägligen obehagligt intryck som notisen om denna katastrof, »hvilken satt den aktningsvärda fadern och modern i den mäst beklagansvärda af alla fasliga be-lägenheter». Skulle gossen i själva verket vara oskyldig men av obe-tänksamhet ha fått skenet emot sig, under det att någon av hans kamrater begått brottet, beklagade honom Wachtmeister för alla de-ras omdömen, som hyste samma begrepp som han om esprit de corps. Förmodligen kunde, antog Wachtmeister, under alla förhållanden Gösta Gyllenkrok aldrig helt komma över denna tragiska historia.⁴⁵

Gustaf Axelson inträffade i Barth 27 okt. 1828.⁴⁶ Han kom att stanna där ända till juli påföljande år, vilket av brevmaterialet att döma medförde betydande påfrestningar för Ulrich Friedrich von Platen. Tämligen snart fick nämligen denne den föga tacksamma uppgiften att om kvällarna hämta sin skyddsling »från Wärdshus och Spel».⁴⁷ Axelson hade, rapporterades det 25 febr. 1829 från Barth, besökt en fastlagsdans, frekventerad av stadens sämsta invånare, och där »rasande rucklat (gehaust), Druckit, Spelt, slutligen tappat pen-ningarne, och gjort Skulder till på Köpet».⁴⁸ Ynglingen borde hållas i stramare tyglar men föräldrarna skonas så mycket som möjligt vid meddelandet av den trista episoden. »Herr Generalen har haft stor rätt», konstaterar Ernst von Platen, »at det är en fahns Peuke utan at kunna lita på».

Den 10 juli 1829 meddelade U. F. von Platen sin broder, att Axel-son en längre tid varit sjuk i »en häftig Wexelfewer». Detta hade naturligt nog medfört, att hans uppförande förbättrats. Då han ej fått några fickpengar, hade den tidigare åtnjutna krediten snart ebbat ut. Han hade nödgats söka förströelse i läsning och musik. Den dåliga ekonomin hade dessutom påtvingat honom fyra månaders av-hållsamhet från spritdrycker. U. F. von Platen vill antyda ett sam-band mellan denna mera spartanska livsföring och det försämrade hälsotillståndet, som sannolikt ingen nykterhetsivrare skulle ha vits-ordat: »Så mycket bättre i omgänget han blifvit så mycket Svagare har hälsan blifvit af det förändrade lefnadssätt».⁴⁹

I Barth hade Axelson väckt en del uppmärksamhet. Man kände i staden ej till hans egentliga namn och föregående men hade nogsamt

⁴⁵ C. J. Wachtmeister till Cederström 29/10 1828, LUB.

⁴⁶ Ernst von Platen till Cederström 6/11 1828, LUB.

⁴⁷ Ernst von Platen till Cederström 16/11 1828, LUB.

⁴⁸ Ernst von Platen till Cederström 11/3 1829, LUB.

⁴⁹ Ernst von Platen till Cederström 18/7 1829, LUB.

lagt märke till hans nyss antydda omsvängning till en sobrare livsföring. På sina håll hade man emellertid ute i landet fullständig kännedom om hans namn och person, efter vad regeringsrådet i Pommern Carl Vilhelm Boltensstern (1767—1847) hade anförtrott U. F. von Platen.⁵⁰

Under sin tämligen långvariga vistelse i Barth fick Axelson mottaga åtskilliga brev från sina anhöriga, varibland ett från farmodern, den begåvade och vittra grevinnan Christine Charlotte Mörner (1760—1832), omgift 1800 med krigspresidenten friherre Bror Cederström (1754—1816) och sedan 1816 änka efter denne.⁵¹ Brevet — »väl skrifvit, men Skarpt» — var ägnat att väcka ynglingens eftertanke.⁵²

På Björnstorp välvdes under tiden planer rörande Axelsons framtid. Först tänkte man sig, som tidigare antytts, att genom greve Löwenhielms förmedling söka få honom enrollerad i franska armén. Löwenhielms svar på Cederströms förfrågan i ämnet utföll emellertid till en början ej helt efter önskan.⁵³ Näst fransk tedde sig rysk krigstjänst förmånligast. Svenske ministern i Petersburg, envoyén friherre Nils Fredrik Palmstierna (1788—1863) har sålunda även tillskrivits.⁵⁴

Den tidigare omnämnde skeppsredaren A. B. Wallis berikade diskussionen om Gustaf Axelsons framtid med flera förslag. Han var helt emot planen att låta ynglingen »spela gemen Soldat» i Frankrike.⁵⁵ Det skulle då enligt Wallis mening ej kunna bli något av denne under hela hans livstid. Han vore ju dock en människa som kunde bättra sig, om blott föräldrarna »till deras eget bästa kan lota bli, genom deras Consideration (nachsicht) och obetänksamma godhet, hvarigenom de gjort deras Söner till det de äro, för närvarande — och nedrifva igen vad andra kunna bygga». Wallis ansåg, att Gustaf i stället borde ägna sig åt hantverk och handel. Om föräldrarna anslöte sig till förslaget, skulle denne genom Wallis förbindelser kunna placeras i Hamburg, Amsterdam, Marseille eller annorstädes, där en ordningsälskande principal stode att finna, som visste att »bilda och occupera» honom så effektivt, att han ej finge tillfälle att döda tiden med dumma streck. Villkoret för Wallis medverkan vore emellertid uttryckligen, att föräldrarna de första fem åren helt skulle

⁵⁰ Ibid.

⁵¹ Se Bengt Hildebrand 1941 s. 77 ff.

⁵² Ernst von Platen till Cederström februari 1829, LUB.

⁵³ Ernst von Platen till Cederström 30/11 1828, LUB.

⁵⁴ Ernst von Platen till Cederström 11/3 och 22/4 1829, LUB.

⁵⁵ Ernst von Platen till Cederström februari 1829, LUB.

hålla sig utanför och överlämna tillsynen av sonen åt honom, ty eljest bleve »alting bortskämd igen» och möda i onödan förspild.

Från samma källa emanerade ett ytterligare utkast. Generalmajoren Mauritz Clairfelts (1780—1841) sväger, majoren friherre Axel Gabriel Oxenstierna (1792—1874) hade hos Wallis förhört sig om skeppslägenhet till Brasilien för att där söka tjänst. Kunde man då ej också skicka Gustaf dit i Oxenstiernas sällskap? Hans föregående liv vore där obekant och kunde sålunda ej ligga honom i fatet. Han kunde få tjänst i armén och »så langt från sitt hem eloignerat blifva en dugelig människa». Vunne denna plan bifall, ville Wallis genast sända ett skepp till Brasilien med dessa passagerare om bord.⁵⁶

Genomgående för Wallis uppfattning var sålunda en fast rotad misstro mot föräldrarnas uppfostringsförmåga. Dessa skulle närmast ha skämt bort sönerna och ha brustit i erforderlig fasthet. Ernst von Platen synes ha delat denna åsikt och då i synnerhet i fråga om fadern, Gösta Gyllenkrok.⁵⁷ Hildebrand däremot anför: »I vad mån han själv kan ha burit någon skuld, t. ex. genom för stor njugghet med pengar till sönerna, är nu omöjligt att veta. Han hörde till en generation, då familjefäderna bestämde allt, inte sällan hårt och obekväligt, och har en skuld här funnits, har det således i varje fall varit något av ett generationsfel.»⁵⁸ Av det anförda brevmaterialet framgår emellertid klart, att man inom den samtida vänkretsen varit av den uppfattningen, att Gösta Gyllenkroks godhet mot sönerna sträckt sig för långt. Att Wallis och von Platen vid sin bedömning utgått från en då gängse åskådning i uppfostringsfrågor, som kan sägas motsvara den av Hildebrand lämnade karakteristiken, är givetvis en annan sak.

Ernst von Platen ställde sig kritisk till förslaget om brasiliansk krigstjänst. Under alla förhållanden borde besked från Löwenhielm först avvaktas. För övrigt vore, menade han, den brasilianska krigstjänsten en av de uslaste i världen. Gardet ginge där barfota med armbågarna hängande utanför ärmarna. Vore meningen ej blott, att man till varje pris skulle göra sig kvitt gossen, kunde således denna tjänst ej gärna tillstyrkas.⁵⁹

Möjligheten att skicka Gustaf till sjöss — ett beprövat medel⁶⁰ —

⁵⁶ Ernst von Platen till Cederström 22/6 1829, LUB.

⁵⁷ Ernst von Platen till Cederström 23/10 och 30/11 1828, LUB.

⁵⁸ Bengt Hildebrand 1955 s. 64.

⁵⁹ Ernst von Platen till Cederström 22/6 1829, LUB.

⁶⁰ Jfr Torsten Petersson, Översikt över Allmänna barnhusets historia (1927), s. 43 samt S(ten) R(udholm), Sjömansyrket — ett yrke för missanpassad ungdom? (Svensk Juristtidning 1955), s. 66.

ventilerades även men avvisades av Gösta Gyllenkrok. Denne uttryckte inför styvbrodern sina farhågor, att sonen troligen skulle återvända efter ett år utan att vara förbättrad och kanske rentav påverkad till det sämre genom båtsmansumgänget.⁶¹

Av speciellt intresse är att finna, att Gösta Gyllenkrok som en yttersta utväg varit inne på tanken att försöka få Gustaf placerad i något av de räddningsinstitut, som med J. H. Pestalozzi (1746—1827) som främste idéväckare började bli föremål för ett alltmera stegrat intresse. Ernst von Platen har tydligen undersökt möjligheterna i Tyskland i detta avseende. »I Tyskland», nödgas han konstatera, »är ej nogot sådant Correctionsinstitut at sätta honom uti, der-till hörer at vara Wriden på nogot sätt, men väl är tilfälle at få honom in hos nogon Doktare eller dylikt, där han blir tilhollen at occupera sig och har ringa tilfälle till Utsväfningar».⁶²

Gösta Gyllenkrok hade inför styvbrodern uttalat sin önskan att en gång få se sonen »på Grön qvist».⁶³ Han måste emellertid snart se förhoppningarna om rysk krigstjänst, varigenom ynglingens »förlorade goda namn och ryckte hastigast och eclatentast hadde kunnat up-rättats», grusade genom dennes fortsatta »Vintbeytlerier» i Barth.⁶⁴ En tröst vore emellertid, att Löwenhielm nu hade lovat att »bereda Gustaf en Musköt» vid Schweizerregementet i Narbonne. Definitivt besked rörande ynglingens mottagande och militära placering hade emellertid ännu ej ingått.

I Barth, där U. F. von Platen i juli 1829 började finna det vara på tiden att befrias från sitt ofta otacksamma uppdrag, vidtogos olika förberedelser för Axelsons avresa till Frankrike.⁶⁵ Denne påträffas sedermera ej — som från början synes ha varit avsett — vid schweizerregementet i Narbonne utan under regementet Hohenlohes fana, där ett synnerligen disparat soldatmaterial torde ha sammanförts. Ynglingen inträffade 14 sept. 1829 i Marseille, varifrån han två dagar senare vid god hälsa fortsatte till Nîmes.⁶⁶ Han blev där antagen som volontär vid regementet Hohenlohe 22 sept.⁶⁷ I rullan äro åtskilliga

⁶¹ Gyllenkrok till Cederström 23/4 1829, saml. Bengt Hildebrand, LUB.

⁶² Ernst von Platen till Cederström 22/6 1829, LUB.

⁶³ Gyllenkrok till Cederström 15/1 1829, saml. Bengt Hildebrand, LUB.

⁶⁴ Gyllenkrok till Cederström 23/4 1829, saml. Bengt Hildebrand, LUB.

⁶⁵ Ernst von Platen till Cederström 18/7 1829, LUB.

⁶⁶ Ernst von Platen till Cederström 11/10 1829, LUB.

⁶⁷ Infanterie de Ligne — 06 régiment — 1 vol. du 8 Février 1831 au 17 Août 1831. 21. Archives de la Guerre, Fort Vincennes, Ministère de la Guerre, Paris. Denna rulla bygger i Axelsons fall till stor del på uppgifter från rullan vid régiment Hohenlohe, vilken i fråga om soldater och lägre befäl enligt uppgift ej finnes bevarad.

data rörande Gustave Axelson felaktiga, måhända en försiktighetsåtgärd från dennes sida för att försvåra eventuella försök till identifikation. Sålunda är Stockholm, ej Björnstorp angivet som »dernier domicile». Ynglingen betecknas som »fils de Gustave et de Fork Magdaleine, domiciliés à Stokolm Suède». Slutligen är födelsedatum oriktigt angivet till 10 dec. 1810.

Gustaf Axelson kom vid regementet Hohenlohe under god tillsyn. Där tjänstgjorde en annan svensk protegé till greve Löwenhielm, nämligen souslieutenant, sedermera överste C. G. T. Westée (1798—1865).⁶⁸ Denne, som åtnjöt Löwenhielms aktning och förtroende, fick av honom uppdraget att hjälpa sin unge landsman tillrätta i de nya och ovana förhållandena. Otivelaktigt skulle Westées roll även vara övervakarens. Gösta Gyllenkrok, glad över att se sin son i goda händer, ansåg nu, att man ej borde handla förbehållsamt mot Westée utan öppen hjärtigt anförtro denne »de olater som wållat Gossens ofärd». Westée borde sålunda få vetskap om »Gustafs anlag till starka drycker, Spel, misshushollning, oordentlighet och Ruckel». Måhända borde man rent av gå så långt i uppriktighet, att man åt honom anförtrodde »den Olyckan som drabbat Gustaf i följd af Hans utswäfvande lefnad». Sonen borde emellertid under inga omständigheter få veta, att Westée kände till den egentliga orsaken till hans expatriation, »ty detta skulle måhända förkrossa Honom, då Han finner kändedomen af Hans brottslighet föregå och möta Honom på hvad punct af Werlden han befinner sig». Enligt Gösta Gyllenkroks framsyntha och fördomsfria åskådning var fördelen med att Westée lärde känna ynglingens dåliga karaktärsdrag, att dessa då lättare skulle kunna korrigeras.⁶⁹

På Gustafs kreditsida stodo emellertid en del positiva egenskaper, som även borde framhållas. Denne hade enligt fadern ett gott hjärta. Hans sinnelag var ej »sträft och argt utan lätt tyglat». Hans trista situation kunde huvudsakligen tillskrivas »en gränslös obetänksamhet och lättsinnighet». ⁷⁰ Denna faderns karakteristik synes helt ha överensstämt med U. F. von Platens intryck av ynglingen.⁷¹

Efter dessa psykiska karakteristika kan det vara på sin plats att söka frammana den yttre bilden av Gustaf Axelson, i synnerhet som något porträtt av honom ej synes ha bevarats. En god beskrivning lämna

⁶⁸ Beträffande denne se P. von Möller, Anteckningar af och om öfverste C. G. T. Westée (1873).

⁶⁹ Gyllenkrok till Cederström 17/10 1829, saml. Bengt Hildebrand, LUB.

⁷⁰ Ibid.

⁷¹ Ernst von Platen till Cederström 18/7 1829, LUB.

hans »Signalements». Han var 1,682 m lång, hade ett runt ansikte med öppna drag, blå ögon, rak näsa, medelstor mun, rund haka, mellanblont hår och d:o ögonbryn.⁷²

Westée synes till att börja med ej ha haft några större svårigheter med Axelson, som han bl. a. undervisade i krigsvetenskapen.⁷³ Gösta Gyllenkrok kunde således den närmaste tiden glädja styvbrodern med hugnande underrättelser.⁷⁴ Gustaf hade dessutom 11 dec. 1830 befordrats till korpral.⁷⁵ Han borde nu enligt faderns och Cederströms samstämmiga uppfattning söka förvärva franskt medborgarskap.⁷⁶ Av rullan framgår även att så blivit fallet.⁷⁷

Genom en tillfällighet blev Axelson en kortare tid skild från sin lärare. Regementet hade nämligen i slutet av 1830 kommenderats till Grekland för att hålla Morea besatt, sedan marskalk Maison tidigare drivit bort mohammedanerna från halvön. Westée anlände till Grekland 9 jan. 1831.⁷⁸ Axelson måste emellertid i Frankrike avbida domen i en »hals-sak», vari han varit vittne.⁷⁹ Närmare uppgifter rörande denna process saknas. När domen fallit, kunde ynglingens krigarbana på klassisk mark begynna 27 febr. 1831 och denne till Löwenhielms uttryckliga belåtenhet återbördas till sitt kompani och sin mentor.⁸⁰ Enligt rullans uppgift kom Gustaf att liksom Westée tjänstgöra ungefär tre år på Morea. Då »Hohenloheska legionen» upplöstes och införlivades med franska armén under benämningen 21:a lätta infanteriregementet, överfördes Gustaf Axelson 5 febr. 1831 till detta regemente.⁸¹

Axelsons uppförande i Grekland synes det första året ha varit rekommenderande. Av ett brev från fadern till Cederström framgår, att den förstnämnde på grund av sonens välförhållande skickat styvbrodern en växel till vidare befordran.⁸² Avsikten med den faderliga frikostigheten var, att ynglingen skulle beredas tillfälle att i Westées sällskap göra en resa inåt landet. Gösta Gyllenkrok uttrycker i brevet

⁷² Infanterie de Ligne — etc.

⁷³ Gyllenkrok till Cederström 22/2 1830, saml. Bengt Hildebrand, LUB.

⁷⁴ Gyllenkrok till Cederström 23/5 och 30/9 1830, saml. Bengt Hildebrand, LUB.

⁷⁵ Infanterie de Ligne — etc. Befordringen omnämnes av fadern i brev till Cederström 12/3 1831, saml. Bengt Hildebrand, LUB.

⁷⁶ Gyllenkrok till Cederström — 1830, saml. Bengt Hildebrand, LUB.

⁷⁷ »Ayant fait sa déclaration à Toulon le 10 Février 1831 p(ou)r obtenir des lettres de Naturalité.»

⁷⁸ P. von Möller, tidigare a. a. s. 68.

⁷⁹ Gustaf Löwenhielm till Cederström 9/3 1831, LUB.

⁸⁰ Ibid. samt Infanterie de Ligne — etc.

⁸¹ Infanterie de Ligne — etc.

⁸² Gyllenkrok till Cederström mars 1832, saml. Bengt Hildebrand, LUB.

goda förhoppningar om Gustafs framtid. Han hade tydligen då ännu ej hunnit få kännedom om att Westée i brev till Löwenhielm 15 febr. 1832 haft anledning att beklaga sig över sin discipel.⁸³ Medan Westée varit i Navarino hade Axelson passat på tillfället att slå sig i dåligt sällskap, supa sig full och begå ordresbrott. »Detta sednare», förmodade Löwenhielm, »måtte ej ha varit så svårt; eller är Regementets disciplin satans lindrig, ty vid återkomsten satt Westée honom på 4 dagar i Salle de Police, hvilka 4 dagar ökades med 4 til af Öfversten, och därvid blef det fast junkern i Salle de police, å nyo söp sig öfvermåddigt full.» Löwenhielm hade för Westée framhållit, att »lirka duger icke med personen, utan at han vid nästa recidive skall genast klippa til med bestraffning på ett sätt som gör skräll i märmg och ben på windbeuteln och med ens tager concepterne af honom: hvar förutan han kan ge sig fan på at det bär bara utföre hädanefter med bättringen och at han får bara skam af sin edukation.» Westée hade, gissade Löwenhielm, »wäl redan sielf senterat at det aflupit för lindrigt: ty han hade indragit pensionen och satt honom på bara gaget, hvilken diet han ämnade fortsätta i 2 månader.»⁸⁴

Detta i kärnfulla ordalag skildrade missöde har tydligen ej varit av den art, att det lagt några hinder i vägen för Axelsons befordran till sergeant 1 aug. 1832.⁸⁵ I denna egenskap kom han sedermera att tjänstgöra vid Westées kompani, sedan regementet 1833 återvänt till Frankrike och denne med Löwenhielm som verksam förespråkare blifvit utnämnd till kapten 8 dec. 1833.⁸⁶ Kort därefter ingick emellertid till Löwenhielm via svenske generalkonsuln i Marseille Edvard Gustaf Fölsch von Fels och den nyvordne kaptenen Westée en obehaglig notis. Löwenhielm rapporterar i sin tur härom: »Axelson, utskrifven ifrån Militärsjukhuset i Toulon, med marche-route til Avignon, där hans bataillon är, har spatserat til Marseille, där han af gendarmeriet blifvit, som Desertör, arresterad, och förd til Avignon. Krigs-rätten var redan kallad då det lyckades Westée at af öfversten (som för Westée har mycken wänskap) utwerka förgripelsens extra-judiciella behandling. Windbeuteln slapp således med en månads cachot och suspension ifrån sin grad på behagelig tid; och det är werkeligen mycket at han slapp degradation. Efter afsuten arrest kommer han

⁸³ Löwenhielm till Cederström 27/3 1832, LUB.

⁸⁴ Ibid.

⁸⁵ Infanterie de Ligne — etc.

⁸⁶ P. von Möller, tidigare a. a. s. 68.

in på Westées compagnie, och får snart sin grad åter om han blott någorlunda skapligt uppför sig. Emedlertid och tils vidare inhiberar Westée alt understöd i contant och använder hans pension til betalning af hans extra-föda och at köpa öfrige behof hvilka han således in natura undfår.»⁸⁷

På Löwenhielm gjorde Axelsons sätt att »windbeutla» ett intryck av dumdristighet: »Af den som redan så länge tient i Frankrike är det väl enfaldigt at en minut kunna tänka sig möjligheten at en Fransk Soldat kan wika ifrån sin feulle de route och undgå gendarmerna länge: hälst då han begifver sig til en sådan ort som Marseille.»⁸⁸ Gösta Gyllenkrok, som av Cederström delgivits Löwenhielms nedslående skrivelse, nödgades än en gång konstatera, att den franska soldatdisciplinen ingalunda förmått råda definitivt bot på sonens lättsinnighet.⁸⁹

Löwenhielms bistånd inskränkte sig, som redan torde ha framgått, ingalunda till att få Gustaf Axelson placerad i fransk krigstjänst. Han tjänade även som mellanhand vid faderns kommunikation med denne. Penningremissor och brev från Björnstorp gingo via Cederström till Löwenhielm, som »med wanlig godhet» vidarebefordrade dem till Westée.⁹⁰ Därjämte har Löwenhielm även genom Westée kastat ett »vakande faderligt öga på Ynglingens uppförande och öfriga förhållande», den förmodligen i sammanhanget mest uppskattade hjälpen. Gösta Gyllenkroks tacksamhet för »den Utmärkta tjensten Han visat mig och Utan hvilken jag skulle befunnit mig nästan rådlös» kommer också klart till uttryck.⁹¹

Källmaterialet rörande Gustaf Axelson Gyllenkroks vidare levnadsöde är synnerligen magert. Man har dock all anledning att antaga, att han trots intensiva bemödanden från olika håll aldrig vunnit någon mera varaktig stadga. Löwenhielm sände sålunda inom kort ännu en nedslående rapport »til högst smärtande communication med föräldrarna».⁹² Axelsons gästspel inom franska armén fick en föga hedersam epilog. Han deserterade ånyo och lyckades denna gång via Perpignan komma in på spanskt territorium. Han blev sålunda »déclaré deserteur» 19 maj 1836 samt »rayé pour longue absence» ett halvår senare.⁹³ I ett brev till Cederström 28 okt. 1836 förklarade sig

⁸⁷ Löwenhielm till Cederström 18/2 1834, LUB.

⁸⁸ Ibid.

⁸⁹ Gyllenkrok till Cederström 20/3 1834, saml. Bengt Hildebrand, LUB.

⁹⁰ Gyllenkrok till Cederström 7/8 1834, LUB.

⁹¹ Ibid.

⁹² Löwenhielm till Cederström 21/10 1834, LUB.

⁹³ Infanterie de Ligne — etc.

Löwenhielm bifoga en skrivelse rörande Axelson, som vice konsuln i Tortosa tillsänt konsuln i Barcelona och denne Löwenhielm för att meddelas anförvanterna.⁹⁴ Innehållet i denna skrivelse är tyvärr okänt.

Mera exakta uppgifter om Gustaf Axelsons deltagande och död i karlistkriget saknas. Mauritz Clairfelt skriver 20 dec. 1840 till Cederström, att Gösta Gyllenkrok syntes lida av någon sorg, förmodligen föranledd av sonen Gustafs död, vilken »i Sista affairen blifvit ihjäl skjuten». Som Gyllenkrok vore mycket förbehållsam, vore detta bara en gissning av hans vänner.⁹⁵

Kornetten, sedermera franske sergeanten Gustaf Axelson Gyllenkrok representerar visserligen ett märkligt levnadsöde. I och för sig kan han dock näppeligen anses förtjäna den uppmärksamhet, som ovan kommit honom till del. Motiveringen härför torde i stället främst böra sökas i hans relation till traditionen om bakgrunden till faderns, Gösta Gyllenkroks, grundande av ett räddningsinstitut, det första i landet och förebild för åtskilliga senare inrättningar av detta slag.

Tragedien med mellansonen har — som traditionen förmäler — riktat Gösta Gyllenkroks uppmärksamhet på kriminalpolitiska frågor, i synnerhet avseende tillrättaförandet av underåriga brottslingar. Hans mening synes ju från början ha varit att som en yttersta utväg söka få sonen placerad i en uppfostringsanstalt. Gyllenkroks kriminalpolitiska intresse vinner under 1830-talet stadigt terräng på bekostnad av det tidigare dominerande naturvetenskapliga och utmynnar 1838 i stiftandet av Råby Räddningsinstitut.⁹⁶ Studieresor till kontinenten företogos såväl före som efter nyssnämnda år. Dessa resor till varmare luftstreck — Helgoland, Karlsbad, Frankrike, Schweiz och Italien — ägde ytterst samband med Gyllenkroks vacklande hälsa. Traditionens vidare uppgift om att sammanträffanden med sonen Gustaf därvid skulle ha ägt rum är däremot helt obestyrkt. Ett rikt mått av i utlandet förvärvade erfarenheter kom givetvis på detta sätt vårt första räddningsinstitut tillgodo.

Sin stiftelse omhuldade Gyllenkrok under sin återstående levnad med ett aldrig svikande intresse, ett förhållande, som framstår som mindre lättförståeligt, om man ej känner till den personliga bakgrunden. Räddningsinstitutet blev för honom, för att citera ett brev

⁹⁴ Löwenhielm till Cederström 28/10 1836, LUB.

⁹⁵ M. Clairfelt till Cederström 20/12 1840, LUB.

⁹⁶ Se närmare härom Bramstång, tidigare a. a. s. 20 ff.

till Cederström, »den planckan på hvilken mitt af bekymmer nedtryckta Sinne efter lidit skeppsbrott håller sig Uppe».⁹⁷ I stiftandet av räddningsinstitutet och den lidelsefulla kampen för att där tillämpade pedagogiska principer skulle accepteras av stat och enskilda har man möjligen att se ett utslag av en önskan att gottgöra en misslyckad fostraregärning.

Som ovan framgått har Gösta Gyllenkrok av samtida vänner ansetts för svag och efterlåten i sin fostran av sönerna, vilket i deras fall varit skadligt. Det vid Råby Räddningsinstitut däremot med framgång⁹⁸ tillämpade s. k. mildhets- och frihetssystemet⁹⁹ torde ha varit helt i överensstämmelse med Gyllenkroks natur och till sin innersta kärna ingalunda bottnande i dennes bekännelse till någon pedagogisk moderiktning.¹⁰⁰ Breven till Cederström präglas genomgående av tanken, att sonen Gustaf genom de olika vidtagna eller planerade åtgärderna skulle förbättras och om möjligt rehabiliteras — ej blott förskjutas och avlägsnas.

⁹⁷ Gyllenkrok till Cederström 26/10 1844, saml. Bengt Hildebrand, LUB.

⁹⁸ Se Oskar Ekelin, Råby Räddningsinstitut (skyddshemmet i Råby) 1838—1928, (1928), s. 80 ff.

⁹⁹ Jfr härom Nyaste Dagligt Allehanda 3/1 och 10/4 1844 samt 11/3 1845.

¹⁰⁰ Jfr Bengt Hildebrand 1955 s. 15.

MARIE SOPHIE SCHWARTZ' BÖRD

En victoriansk släktgåta

AV BIRGER STOLPE

Författarinnan Marie Sophie Schwartz' (1819—94) böcker gick på sin tid ut i stora upplagor på många språk. Därmed är inte sagt att hon var en stor eller ens en god diktare, men uppenbarligen betydde hon något för sin tid — som uttryck för något som levde i den eller som vägvisare, kanske något av vartdera.

Hennes arbeten skall inte här beröras. Det förslår med att nämna ett par av de mest kända titlarna: »Mannen af börd och qvinnan af folket» och »Arbetet adlar mannen». Redan i dessa titlar skymtar en tendens, som fanns hos mer framstående samtidor och som i våra dagar omges av en viss glans. Hon var en av de smärre och mindre självständiga kämparna i en skara som banade väg för den klassutjämning och även den kvinnoemancipation som idag är omdebatterade realiteter.¹

Vem var denna Marie Sophie Schwartz? Först må sägas, att detta icke var hennes verkliga namn. I själva verket hette hon *Maria Sofia Birath* och var ogift. Det var bara tack vare släpphänthet i kyrkobokföringen som hon kunde bära en titel och inta en ställning, som rätteligen tillkom en annan, och kalla sig professorskan Schwartz. Namn och titel hade hon av den i många avseenden märklige och fängslande stockholmare, vars livsledsagerska hon var från hans femtiosjunde år tills han dog vid 75 års ålder: *Gustaf Magnus Schwartz* (1783—1858), professor vid Vetenskapsakademien, överdirektör för Kontrollverket, direktör för Teknologiska institutet, det sistnämnda hans egen skapelse och begynnelsen till nuvarande Tekniska högskolan, samt känd frenolog.

Denne snillrike man hade en vacker dag 1838 funnit sig övergiven av sin franskfödda maka sedan 20 år tillbaka, Caroline Corbin-Durdant (1799—1876), vilken hade blivit hans hustru som nittonårig änka. Nu hade hon rymt tillbaka till sitt land, enleverande sina och

¹ Eva Asbrink har i sin avhandling »Genom portar», 2 (1962), s. 356 ff, angripit Marie Sophie Schwartz för en reaktionär hållning visavi kvinnoemancipationen. Angreppet synes emellertid bygga på en missuppfattning av tendensromanen »Emancipationsvurmen» (1860), som vänder sig emot vissa kvinnofrigörelsens avarter men i själva verket livligt pläderar för en vettig emancipation. Se Birger Stolpe, »Emancipationsvurmen — en missförstådd tendensroman» (Hertha, nr 2, 1965).

Schwartz' två tonåriga döttrar. Bakgrunden till den familjetragedi, som här skymtar och som f. ö. ledde till katastrof för Schwartz, ligger utanför den egentliga ramen för denna framställning men må i kort-het antydas.

Schwartz hade som ung och mycket lovande vetenskapsman 1807 gift sig med den ännu icke sjuttonåriga finländska adelsfröken Maria Sofia Brand, som han älskade innerligt och levde lycklig med. Hon födde honom flera söner — den förste f. ö. endast ett par veckor efter bröllopet — vilka alla utbildades till technici, och hon delade även själv hans intressen som naturvetenskapsman, tekniker och uppfinnare. Hon dog emellertid redan 1817, då makarna vistades i Paris. Schwartz tog hennes bortgång hårt, men medan han ännu var kvar därute träffade han den unga Caroline, som snart (1818) blev hans andra hustru.

Efter Maria Sofias död blev Schwartz visst aldrig mer sig lik. Men han var beroende av att ha kvinnor i sin närhet. Han har i några tafatta försök till självanalys² vittnat om hur hans »Kön-sinne» var en stark motor men också om hur han aldrig kunnat glömma den han en gång skänkt sitt hjärta. I den tidens samhälle behövde en herre i god social ställning aldrig sakna sängvärme. Stockholm vimlade av kvinnor med klena försörjningsmöjligheter, och i borgarhemmen fanns alltid en eller flera mamseller som var beroende av husets herre i en grad som vi nu knappt kan göra oss en föreställning om; av huvudstadens kvinnor över 15 år var exempelvis år 1845 endast var fjärde gift, och av de barn som då föddes i staden var i det allra närmaste vartannat utomäktenskapligt.³

Men Schwartz hade alltså gift om sig redan i Frankrike. Hans känslor för den nya hustrun blev inte vad de varit för den första. Han lät döpa sina döttrar med fransyskan till Maria och Sofia efter den döda älskade. Inte heller var han sin nya hustru trogen. Vad som direkt föranledde henne att rymma ifrån honom var en affär med en viss Beda som fanns i huset. Fransyskan vände rasande det norröna Sodom ryggen och bidrog därmed till det händelseförlopp som skulle utmytna i mannens fall.

Denna den verkliga professorskan Schwartz skulle länge överleva mannen och uppbära änkepensionen efter honom. Men så länge han var i livet hade hon ingen revény av giftermålet; han sände inte

² Jfr Birger Stolpe, »Frenologens självrannsakan» (PHT 1962), s. 65.

³ Jfr Gunnar Qvist, »Kvinnofrågan i Sverige 1809—1846» (1960).

»den fransyska skökan» [sic!] något annat än förbannelser. Hon och döttrarna försörjde sig med att göra konstgjorda blommor, f. ö. icke utan framgång; en period hade de ett »etablissement» i New York.

Det var under den tidens förhållanden naturligt att den övergivne överdirektören snabbt gick i författning om att få ett annat fruntimmer i huset. Beda hade han satt i olycka — frukten fick namnet Ada — och hon lämnade honom, hon också.

Schwartz hade emellertid i många år umgåtts i det gästfria trotzigiska hemmet på Blockhusudden. Övertullinspektören Johan Trotzig (1750—1829) tillhörde den stora bruksdynastin av samma namn, med vilken Schwartz hade åtskillig beröring inom Bergskollegium och i sina övriga sysslor. Trotzig hade på gamla dar gift om sig med den 33 år yngre guvernanten i huset, mamsell Beata Gustava Björk (1783—1852), och här fanns två unga fosterdöttrar, vilka, när Schwartz såg dem första gången, troligtvis varit småbarn. Nu hade de växt upp och var 23 resp. 21 år gamla. Den äldre hette Albertina och den yngre Maria Sofia, och bägge bar de vallonnarnamnet Birath. De sades vara systrar. Gamle Trotzig var död och de efterlevande damernas ekonomi skral.

Med den yngre av dessa två unga damer — kanske uppfattade den 36 år äldre mannen hennes namn som något av en amulett eller åtminstone en påminnelse om den döda första hustrun och de enlevade tvenne döttrarna — tecknade nu Schwartz (1840) ett »kontrakt».⁴ (Vad detta gick ut på vet man inte i detalj. Men när han dog arton år senare, hade Marie Sophie Schwartz/Maria Sofia Birath i kraft av »kontrakt och förbindelse» en fordran i boet på icke mindre än 19 200 riksdaler. Hon hade låtit honom förnya förbindelsen på dödsbädden, dagen innan han dog.⁵)

Omedelbart övertog nu den unga flickan ledningen av Schwartz' hushåll, först som husfru och sedan som »professorskan Schwartz». Denna förskjutning i fråga om namn och ställning kan följas genom några etapper i Finska kyrkans böcker, trots att den verkliga professorskan Schwartz satt livslevande i Paris och varken skilsmässa eller nytt gifte förekommit. Det omaka paret levde helt öppet »i synd», för att nyttja en term från deras egen era.

Men vi återgår till den ursprungliga frågan: vem var denna valloflicka Maria Sofia Birath, alias Marie Sophie Schwartz? Hon

⁴ Bouppteckningen efter Schwartz, SSA, 158—I—170.

⁵ Jfr Birger Stolpe, »Frenologens kvarlätenskap» (Tidn. Vi 22/3 1961).

Marie Sophie Schwartz, f. Birath,
med gipsavgjutning av Gustaf Magnus
Schwartz' huvud, tillhörande dennes
frenologiska museum

skulle själv beredvilligt svara på det. Den version hon själv lanserade eller åtminstone hela sitt liv sanktionerade kan läsas i samtidens uppslagsböcker, där den i flera fall granskats av henne resp. skrivits på grundval av uppgifter hon själv gått till handa med,⁶ och den går igen i stort sett oförändrad i moderna uppslagsverk, senast i korthet i Svenskt litteraturlexikon av 1964.

Föräldrar skall ha varit en tysk köpman i Borås vid namn *Carl Birath*, och dennes hustru *Albertina Birath* (d. ä.),⁷ född *Björk*. Birath skall emellertid ha avlidit innan barnet föddes och efterlämnat änkan i misär. Vid 1 1/2 års ålder kom den lilla till släktingar, som tog upp henne »som eget barn». Det är Trotzigs på Blockhusudden som äsyftas. Som nämnts var fru Trotzig född Björk; här synes alltså släktskapen ligga.

⁶ Marie Sophie Schwartz' befattning med sina egna biografier kan i flera fall ingående följas i de brev av hennes hand som finns förvarade i Albert Bonniers arkiv. Jfr även brev till MSSz från rektorn vid Tyska skolan i Stockholm Carl Friedrich Frisch 19/6 1864 ang. uppgifter för en Brockhaus-biografi (KB, Ep. S. 8a: 3). Brevet slutar: »Ifall H Å F hedrar mig med ett benäget svar, så utlofvar jag den största diskretion samt att affatta artikeln efter uppgifter och föreskrifter som blifva mig tilldelade.»

⁷ Då vi redan mött en annan Albertina Birath i Maria Sofias fostersyster hos Trotzigs, kallar vi här denna »d. y.» och den uppgivna modern »d. ä.».

Den av Marie Sophie Schwartz själv sanktionerade versionen fortsätter: Trotzig, som hittills varit en burgen man, gjorde cession och dog strax därefter. Maria Sofias skolgång måste avbrytas men kunde längre fram återupptas för en tid, tack vare en ny »förmögen släkting» (obekant vem som åsyftas). Nu levde änkan Trotzig, guvernanten som gjort ett så gott parti på sin tid, i små omständigheter med sina två fosterdöttrar.

Vid en undersökning av dessa uppgifter intresserar givetvis först och främst föräldrarna, den tyske köpmannen Carl Birath och hans lagvigda Albertina d. ä., f. Björk. En egendomlighet med Carl Birath gör sig strax gällande: han bär ett vallonnamn men uppges vara tysk. Det skall emellertid visa sig vara märkvärdigare än så: han har uppenbarligen aldrig existerat. I Borås kyrkböcker kan läsas, att Maria Sofia är född 4/7 1819 som oäkta dotter till 21-åriga, ogifta *Carolina Birath*, som bor inhyses hos en änka i staden. Det är givetvis tillåtet att gissa, att den okände fadern varit både tysk och köpman, men längre än så kommer vi inte.

Varifrån kommer då Marie Sophie Schwartz' uppgift att modern skall ha varit Albertina Birath d. ä., f. Björk, en anförvant till fru Trotzig, f. Björk? Nyckeln till denna gåta finner vi kanske om vi ser närmare på den två år äldre »system» på Blockhusudden, Albertina Birath d. y. I Borås finns inga spår av henne. Ja, hela den lilla köpmanfamiljen Birath ser vad Borås-böckerna angår ut att vara en ren fantasiprodukt.

Albertina Birath d. y. återigen är född i Kristinehamn 15/5 1817, men ingalunda som dotter av någon Birath, vare sig Carl eller Carolina. Hon anges i kyrkboken vara oäkta dotter av en viss *Christina Borggren*, om vilken till förebyggande av missförstånd pastor lämnat den kraftigt understrukna upplysningen: Quinsperson. Liksom inga spår kunnat påträffas efter den tyske köpmannen Carl Birath i Borås, så finns heller inga spår av Christina Borggren i Kristinehamn utöver den nämnda födelsenotisen. Hon ger alltså heller ingen ledtråd.

Men bland dopvittnena finns en snickarålderman Hindrik Högberg och dennes hustru Catharina, f. Björk. När nu alla andra spår av de två »systrarna» Biraths härkomst gått förlorade, får vi ta fasta på det lilla som ännu bjuds. Kanske är åldermansmorän f. Björk släkt med fostermodern f. Björk? Det är väl inte osannolikt. Men det har åtminstone hittills inte lyckats att binda ihop de båda bärarinnorna av flicknamnet Björk. Åldersskillnaden är f. ö. 20 år, och Högbergskan är född i Sunne, fru Trotzig i Stockholm.

Albertina Birath d. y.

Däremot visar det sig, att en av ålderman Högbergs döttrar från ett tidigare gifte är maka till en smed i Svartå som heter — Carl Birath!

Nu börjar det bli invecklat. Låt oss i korthet rekapitulera: Maria Sofia föds i Borås 1819 av ogifta Carolina Birath. Uppger sig ha en mor som heter Albertina Björk och en far som heter Carl Birath. Hamnar som fosterdotter hos fru Trotzig, som är född Björk och som hon kallar släkting. Namnet Birath har hon uppenbarligen i verkligheten efter sin ogifta mor. Hos Trotzigs finns också en annan fosterdotter med namnet Birath, Albertina d. y., född i Kristinehamn 1817. Denna uppges ha samma köpmanspar till föräldrar. Men hennes mor visar sig enligt kyrkboken vara ogifta Christina Borggren. Dopvittne i Kristinehamn är en åldermansmora f. Björk. Denna har en styvdotter som är gift med en smed som faktiskt heter Carl Birath.

Denne Carl Birath är inte tysk, inte heller köpman, den saken är klar. Far till Maria Sofia är han inte heller, mänskligt att döma; modern är ju ogifta Carolina Birath. Far till »quinspersonen» Christina Borggrens oäkta dotter Albertina d. y. kan han möjligen vara. Men inte heller det är kanske så sannolikt — skulle hans i så fall bedragna hustrus föräldrar, åldermansparet, då vara dopvittnen?

Verklighetens Carl Birath är hammarsmedsmästare på Svartå och har en syster som heter Carolina Birath och uppenbarligen är identisk med den ogifta modern till Maria Sofia i Borås.⁸

⁸ Marie Sophie Schwartz' mor tillhörde en smedsfamilj Birath inom Kvistbro sn, huvudsakligen vid Svartå bruk, vars tidigaste kände medlem var mäter-

När vi sökte Maria Sofia Biraths påstådda föräldrar Carl Birath och Albertina d. ä., f. Björk, fann vi bara ogifta Carolina Birath. När vi då i stället sökte den påstådda system Albertina d. y. Biraths påstådda föräldrar Carl och Albertina d. ä., fann vi bara ogifta »quinspersonen» Christina Borggren. Men på köpet kom vi via ett par dopvittnen in i en stor vallonsläkt Birath, till vilken hör icke den nu sökta, Albertina d. y:s mor Albertina d. ä. men väl den icke sökta, Maria Sofia Biraths moder, ogifta Carolina Birath.

Kvar står den märkvärdiga »quinspersonen» Christina Borggren oförklarad och oidentifierad. Men det finns ännu ett spår att följa. På Blockhusudden finns många boningar. I en av dem bodde Trotzigs underordnade, tullinspektören J. A. Asplund. Denne hade en tid en hushållerska, som hette *M. A. Birath* och kallades fru, märkligt nog; madam hade legat närmare till hands. »M. A.» kan stå för Maria Albertina — är den gissningen riktig har vi åter fått korn på en Albertina Birath. Denna finns alltså på Blockhusudden, men inte i det trotzigska huset utan i dess grannskap, samtidigt som de små flickorna Albertina d. y. och Maria Sofia Birath springer omkring i kvarteret. Vad är nu detta för en fru Birath?

Uppenbarligen är namnet falskt. Kvinnan är i själva verket identisk med Christina Borggren. Men också det namnet är falskt. Den kvinna det hela tiden rör sig om är i själva verket mamsell *Maria Albertina Björk*, en 11 år yngre halvsyster till fru Trotzig vid Blockhusudden.⁹ Hon har fött sitt oäkta barn i Kristinehamn, tydligen bistådd av åldermansfamiljen, troligtvis på grund av den björkska släktskap som icke har kunnat verifieras men tycks röjas i de två fruarnas flicknamn.¹⁰ Kanske har fadern hetat Birath, eftersom hon kallar sig

smeden *Eric Birath*, g. 1753 m. *Maria Jönsdotter Långström*. Dessa makar hade bl. a. barn sonen *Erik*, f. 8/3 1759, mästaremed, g. m. *Anna Maria Fagent*, † 1808, som i sin tur hade dels sonen *Carl*, f. 1782, hammarsmedsmästare, och ogifta dottern *Carolina*, f. 1796. (Enl. anteckn:r av läroverksadjunkt Sven Birath, Linköping, nyssnämnde Carls sons sons son.)

⁹ Guvernanten *Beata Gustava Björk*, sedermera fru Trotzig, f. 24/3 1783, var dotter till kassören i lantulls- och acciskammaren *Jonas Björk* och dennes första hustru *Brita Gustava* (i några akter *Brita Margareta*) *Hasselberg*, † 1790. Halvsystern *Maria Albertina* var född 26/1 1794 som dotter till kassörens andra hustru *Maria Magdalena Söderström*. — Fru Trotzig framhärade hela sitt liv i att kalla den ogifta halvsystern »fru Birath» (se bouppteckn. efter henne, SSA 1852 III—140, cit. nedan). Överinspektören Trotzig däremot upplyser vid svägerskans död (bouppteckn. cit. not 11 nedan), att hon gått bort ogift. Dottern Albertina d. y:s födelse i Kristinehamn 15/5 1817 går igen i alla handlingar; en avvikelse »16/5» i bouppteckn. efter fru Trotzig visar sig sakna betydelse.

¹⁰ Man observerar i detta sammanhang, att Marie Sophie Schwartz faktiskt aldrig kallar fru Trotzig »moster», vilket ju skulle ha varit det naturliga om versionen med köpmansparet varit sann; »en släkting» heter det genomgående.

fru Birath och dottern bär detta namn. Kanske har fadern dött innan barnet fötts. Gift Birath har emellertid aldrig Albertina d. ä. varit.¹¹

Ogifta Albertina Birath d. y., f. 1817 i Kristinehamn, är alltså i själva verket dotter till ogifta Maria Albertina Björk från Stockholm, vilken kallar sig »fru Birath». Ogifta Maria Sofia Birath, som kallar sig professorskan Schwartz, f. 1819 i Borås, är i själva verket dotter till ogifta Carolina Birath från Svartå. Bägge flickorna uppfostrades som fosterdöttrar i det trotzigska hemmet och uppger sig hela sitt liv vara systrar. Sannolikheten talar inte ens för att de skulle vara halv-systrar, dvs. att de två okända barnafäderna skulle varit en och samma person; i ena fallet är det troligt att han var en Birath, i andra fallet till ytterlighet osannolikt.

Mamsell Björk, Albertina d. ä., lägger sig till med namnet Birath för egen räkning och för dottern Albertina d. y:s, gissningsvis på den rimliga grund att barnafadern i verkligheten varit en Birath. Mamsell Maria Sofia Birath återigen lägger sig till med sin fostersysters mor och uppgivne far. De två unga damerna kan i samförstånd ha totat ihop ett fiktivt äkta par av sina resp. ogifta mammors namn: Carolina Birath, den enas mor, blir till Carl, bægges far, och Albertina Björk, den andras mor, får passera som bægges mor och »Carl Biraths» lagvigda.

När änkefru Beata Gustava Trotzig, f. Björk, deras gemensamma fostermor, avlidit 27/3 1852, upptages i bouppteckningen som enda arvinge »avlidna systemen, Albertina Björk, i gifte med handlanden Birath, efterlämnade dotter Albertina, f. 16/5 1817». Det enda som här saknas är uppgiften att köpmannen skulle ha hetat Carl i förnamn. Och så att han varit tysk.

Kanske är nationalitetsuppgiften den unga ensammodern Carolina Biraths bidrag till konglomeratet? Kanske var fadern till hennes lilla ambitiösa Maria Sofia faktiskt en tysk? Det lär vi aldrig få veta.

Men inte ens i bouppteckningen efter änkefru Trotzig påstås att också Marie Sophie Schwartz skulle ha varit dotter till den avlidnas

¹¹ Mamsell Maria Albertina Björks öde slutar lika tragiskt som det synes ha förlöpt. Den 23/3 1825 — när dottern är sju år — antecknas hon som död i Johannes förs. i Stockholm av tärande sjukdom. I »Bouppteckningen» efter hennes uppges, »att min svägerska Maria Albertina Björk — 31 år gammal, som dog för 3. ne månader sedan på Lazarettet i Stockholm, icke hade efter sig så mycket, som begravningskostnaderna utgjorde, hvarföre någon bouppteckning icke kunde upprättas. Stockholm den 23 juni 1825. Joh: Trotzig. Öfv.-Inspector».

Eric Birath, smed
g. 1753 m.
Maria Jönsdotter
Långström

Son bl. a.:

Erik Birath, smed
(1759—1808)
g. m.
Anna Maria Fagent

Jonas Björk, kassör
g. 1) Hasselberg
2) Söderström

1817
} dopvitnen till
Albertina Birath

Hindrik Högberg, snickare
g. m.
Catharina Björk

Dotter:

Inga Maria Högberg

g. m.

Carl Birath,
f. 1782, ham-
marsmedsmästare
i Svartå

Carolina Birath,
f. 1796, ogift

Barn bl. a.:

1:a g: Beata Gustava
Björk, g. Trotzig
(1783—1852)
2:a g: Maria Al-
bertina Björk,
ogift
(1794—1825)

Döttrar:

Dotter:

Maria Sofia Birath,
f. 4/7 1819 i Borås,
ogift, =förf. Marie
Sophie Schwartz

Fosterdöttrar:

Dotter:

Albertina Birath,
f. 15/5 1817 i Kri-
stinehamn, ogift

syster och någon köpman Birath. Denna osanning måste de två »syst-rarna» ha myntat. I varje fall hann Albertina d. y. flera gånger se den på tryck innan hon 1882 avled hemma hos sin son med Gustaf Magnus Schwartz. Ty inte bara »professorskan» och författarinnan Marie Sophie lyckliggjordes med livsfrukter av den expansive mannen, utan även Albertina d. y. fick en. »Systrarna» bar f. ö. vintern 1842—43 var sin son med samme man samtidigt. Men det är en annan historia.

JOHAN AUGUST SCHVAN, UD-TJÄNSTEMAN, KAMMARHERRE OCH LIBERAL POLITIKER

AV TORSTEN BURGMAN

Medlemmar av släkten Schwan kom att spela en betydande roll i Sveriges politiska och ekonomiska liv under 1800-talet. Hans Niclas Schwan (1764—1829), son till en rådman och handlande i Kalmar, blev i slutet av 1700-talet kompanjon med grosshandlaren Johan Schön i Stockholm, och gift med hans dotter. År 1809 var han medlem av borgarståndet och undertecknade som dess talman den nya regeringsformen. Han fick småningom förbindelser med hovet och blev 1828 Sveriges första ofrälse statsråd. Sonen Johan Gustaf Schwan (1802—69), gift med sin kusin Augusta E. Schön, blev vid faderns död huvudman i firma Schön & Co och kom även att syssla med järnhantering. Han blev vidare chef för Trollhätte kanalverk. I politiskt avseende följde han i faderns fotspår som medlem av borgarståndet och var dess talman 1862—63 och 1865—66. En son till honom, kapten Knut August Schwan (1834—98), blev direktör för Nya Trollhätte kanalbolag. Dennes son i gifte med Hedvig Mariana Cassel, Johan August, var den siste manlige ättlingen till familjen Schwan. Han förefaller ha ärvt föregångarnas begåvning men blev i många avseenden en särling.¹

Bland Utrikesdepartementets handlingar från tiden strax efter sekelskiftet stöter man då och då på namnet Schvan.² Så kan t. ex. ett meddelande från 1902 vara adresserat till »löjtnant Schvan» och ett telegram från 1904 vara ställt till »kammarherre Schvan». Ett försök att få samlade upplysningar om nämnde person visar sig snart stöta på oanade svårigheter. Sveriges statskalender ger uppgifterna, att J. A. Schvan var född 1870, att han var löjtnant i Kungl. Liv-

¹ Sammanfattande biografier över Hans Niclas och Johan Gustaf Schwan i Svenska män och kvinnor, 6 (1949). Rörande handelshuset J. M. Schön & Comp. se bl. a. C. Forsstrand, Köpmanshus i gamla Stockholm (1917) och Kurt Samuelsson, De stora köpmanshusen i Stockholm 1730—1815 (1951). Om släktena Schwan och Schön se Örnberg, Sv. slägtkalender, 4, 1888, och dens., Sv. ättartal, 14, 1908. Om Knut August Schwan, se Elgenstierna, Den introduc. sv. adelns ättartavlor, 8 (1934), s. 252.

² Johan August stavade i motsats till äldre medlemmar av familjen sitt namn Schvan.

regementets husarers reserv sedan 1901, kammarherre från 1902 samt från s. å. introduktör för främmande sändebud i UD.³

Kammarherre Schvans öde visar sig vara av politiskt intresse och väl värt en närmare undersökning. Han var släkt med den svensk-norske utrikesministern Alfred Lagerheim, och i dennes efterlämnade brevsamling på Riksarkivet återfinnes inte mindre än 150 brev från Schvan. Lagerheim var kusin till Schvans far, och Schvan kallade utrikesministern morbror eller onkel. Av tidningsklipp i UD framgår, att Lagerheim 1903 fick utstå besk kritik i vissa tidningar för att han utnämnt sin släkting till introduktör i UD, trots att han saknat formell kompetens. Man talade om nepotism, och saken togs t. o. m. upp i riksdagen. Konstitutionsutskottet riktade anmärkning mot Lager-

³ Schvan var 1902—05 gift med Gerda E. A. Pauli, senare omgift von Schinkel och Berglund, enl. Elgenstierna, a. a., 7 (1932), s. 19, och Sveriges ridderskaps- och adels kalender 1965, s. 783.

heim, men man ansåg i andra kammaren, att Schvan var en alltför obetydlig person för att man skulle vilja fälla utrikesministern mitt under pågående unionsförhandlingar.⁴

I Schvans brev till Lagerheim möter man en tämligen självmedveten och av politik mycket intresserad man. Han tjänstgjorde under åren närmast efter sekelskiftet på olika legationer, i S:t Petersburg, Paris och London, varifrån han i brev gav sin beskyddare »inside informations», och han drog sig inte för att även ge goda råd åt sin chef. Före sin UD-tid hade Schvan tjänstgjort i österrikiska armén, och han kom att under hela sitt liv hysa ett brinnande intresse för försvarsfrågan i Sverige, ett intresse, som kom att — i samverkan med vissa av hans personliga egenskaper — få olyckliga följder för hans möjligheter att göra karriär i svensk statsförvaltning.

Unionskrisen blev på hösten 1904 akut, och statsminister E. G. Boström reste i november till Kristiania för att förhandla med norska politiker. Med på resan som ombud för UD var J. A. Schvan. Det var redan då beslutat, att Alfred Lagerheim skulle avgå som chef för utrikesdepartementet och efterträdas av ministern i S:t Petersburg, August Fersen-Gyldenstolpe. Schvan hade en känsla av att hans karriär i UD var slut, och han vädjade till Boström att lägga ett gott ord för honom hos Gyldenstolpe. Boström skrev också ett brev till den nye utrikesministern. Han framhöll, att Schvan obestriddligen var kunskapsrik, arbetsam och duglig, men att han saknade taktkänsla. Boström menade, att en befattning vid någon legation vore en lämplig placering av Schvan. Boström tillade, att Schvan kunde åstadkomma förargelse, om han avskedades.⁵ Tydligt ansåg Boström, att introduktören kunde använda sig av sina kunskaper om interna förhållanden inom verket för att hämnas på sina f. d. chefer. En av dessa, envoyé Carl Bildt, hade i ett brev från London i oktober 1904 för statsministern understrukit Schvans farlighet.⁶

Den nye utrikesministern synes inte ha funnit någon lämplig post för Schvan, fransett ett tillfälligt ledamotskap i en diplomat- och konsulatkommitté. När Eric Trolle på hösten 1905 (efter ett kort mellanspel för Axel Wachtmeister) efterträdde Gyldenstolpe, fann

⁴ Lagerheims mor, Charlotta Adelaide Schwan var dotter till Hans Niclas S. — 10 A, UD. — Stockholmsbladet 26/1 1904 och Nya Dagligt Allehanda 6/2 1904. Enl. tidningarna förekom också irritation inom UD över att Schvan av Lagerheim utnyttjats till uppgifter, som inte föll inom introduktörens verksamhetsområde.

⁵ Norvegica 3, UD.

⁶ E. G. Boströms samling, RA.

Schvan sin ställning inom UD ohållbar och begärde avsked som introduktör.⁷

I en dossier, som upplagts på UD, kan man följa Schvans vidare öden de närmaste åren, i tidningsklipp och rapporter från beskickningar.⁸ Det visade sig, att farhågorna för att Schvan skulle begagna sig av sin kännedom om förhållandena inom utrikesförvaltningen, var grundade. I insändare till tidningar kritiserade han 1906 utnämningar och uttalade sig om tjänstemännen. Schvans chef under Londontiden, Carl Bildt, blev särskilt illa åtgången i en artikel i Dagens Nyheter, daterad dec. 1906. Bildt, känd kulturpersonlighet, medlem i Svenska akademien, fann sig föranlåten att i Svenska Dagbladet bemöta Schvans artikel (SvD 29/1 07).

Redan 1904 hade Schvan sökt göra politisk karriär. Vid ett fyllnadsval till andra kammaren ställde han upp som liberal kandidat men besegrades av direktör Sven Palme. Som ett bidrag till Schvans politiska aspirationer får man uppfatta hans två broschyrer i försvarsfrågan 1904—05. Dessa bär båda titeln »Sveriges folk i vapen», och de väckte både beröm och kritik, det senare mest från militärt håll.⁹

Efter sin avgång från UD fortsatte kammarherre Schvan att författa uppsatser om det svenska försvarets utformning. De artiklar han skrivit om utrikesdepartementets interna förhållanden hade givetvis gjort honom mycket illa anskriven där. Vad som slutligen gjorde hans förhållande till regering och hov ohjälpligt var hans fortsatta inlägg i fråga om Sveriges försvar. Redan 1899 hade Schvan sökt vinna insteg i tidningsvärlden och hade då uppvaktat Handelstidningens redaktör, Henrik Hedlund, med en begäran att få bli tidningens korrespondent i Transvaal. Han nådde emellertid, trots en rekommendation av Alfred Lagerheim, inte sitt syfte. I fortsättningen sände han då och då artiklar till Handelstidningen, och somliga publicerades. I ett brev till Hedlund 1906 föreslog Schvan, att en av hans artikelserier skulle tryckas som broschyr. Även med Dagens Nyheter hade Schvan kontakter, och en serie inlägg i försvarsfrågan publice-

⁷ Enligt meddelande av fru Gerda Pauli-Berglund (brev till förf. 13/3 1966) erbjöds Schvan att bli legationssekreterare i Paris men avböjde av personliga skäl. Några år senare hade Schvan en kontrovers med Gyldenstolpe. I ett brev till UD 1909 klagade Schvan över att han offentligen förolämpats i en privatfamilj i Paris av dåvarande envoyén där Gyldenstolpe. Händelsen skulle ha ägt rum ett par år tidigare. Schvan begärde en skriftlig ursäkt från Gyldenstolpe men efter utlåtande av den senare avskrevs saken, UD.

⁸ 10 A, UD.

⁹ Se T. Burgman, Svensk opinion och diplomati under rysk-japanska kriget 1904—1905 (1965).

rades där 1909, också som broschyr, »Försvarsfrågans ekonomiska innebörd» (DN:s tryckeri). Att Schvans teser gick ut på sparsamhet, torde ha varit i linje med DN:s politik, men i flera fall reserverade sig redaktionen mot Schvans förslag. Militära kommentatorer var allt annat än entusiastiska, och en militärskribent betecknade författaren som en excentrisk militärpolitisk diletterant.¹⁰

Om Schvan nöjt sig med att skriva i svenska tidningar, hade kanske hans polemik i försvarsfrågan inte fått de följder för honom som de fick. I den engelska tidskriften *Nineteenth Century and after* för nov. 1909 inflöt en artikel av Schvan med rubriken »The Defence problem of Scandinavia». Denna uppsats kom att väcka stort uppseende i svensk press, och författaren blev utsatt för hårdhänt kritik, bl. a. i *Dagens Nyheter*. Vad man framför allt kritiserade i svenska tidningar, var att Schvan fört fram synpunkter på svensk försvarspolitik för utländskt forum. Vidare hade han angripit det officiella Sverige för att vara upphovet till kapprustningen i Norden och utpekade detta land som fredsstörare. Som en direkt följd av artikeln i det engelska magasinet entledigades Schvan i nov. 1909 från sin post som kammarherre.

Den avsatte kammarherren uppgav emellertid inte sina planer på en politisk karriär i hemlandet. Under 1909 deltog han i sammankomster med vänsterliberala politiker i Stockholm, och följande år reste han flitigt omkring i landet med ett eget försvarsprogram.¹¹ Han nämndes som kandidat till en plats i första kammaren för Kopparbergs län, men han synes vid denna tid ha kommit på kant med de ledande liberalerna. Daniel Persson i Tällberg sade rent ut, att han ansåg Schvan vara olämplig som liberal riksdagsman.¹² Schvan togs emellertid i försvar av Falu-Kuriren, och han hade också möjlighet att framföra sina synpunkter i V. Spångbergs tämligen nystartade organ *Aftontidningen*, där flera artiklar av Schvan intogs 1910.

De följande åren vistades Schvan mest utomlands, och han ägnade bl. a. sitt intresse åt världsfredsöreningen. År 1914 sökte han förgäves brittiskt medborgarskap. S. å. reste Schvan till Förenta Staterna, där han höll föreläsningar med pacifistisk tendens.¹³ Han fick också i

¹⁰ Dossier 10 A, UD. Brev till H. Hedlund 1906 i dennes saml., GUB. Den nämnde militärskribenten var kapten C. Westerlund, medarbetare i SvD.

¹¹ Schvan är föga uppmärksammas i litteraturen. Han är dock omnämnd i E. Palmstierna, *Ett brytningsskede* (1951), s. 69 f., S. U. Palme, *På Karl Staaffs tid* (1964) och L. Kihlbergs *DN-historia*, del 1.

¹² Brev från Schvan återfinns i de flesta liberala politikernas brevsamlingar, t. ex. Sven Palmes, Karl Staaffs och David Bergströms. Han tycks snart ha blivit illa sedd i dessa kretsar.

¹³ Schvans verksamhet inrapporterades till UD. 10 A. UD.

dec. 1914 en längre artikel infördes i New York Times, som framhöll, att författaren var ättling till två framstående svenska politiker. I artikeln pläderade Schvan för internationell domstol, internationell polis och allmän frihandel, allt ännu idag aktuella debattämnen. I okt. 1916 var Schvan tillbaka i Europa, och han slog sig nu ned i Paris. Där utgav han följande år en bok, »Les bases d'une paix durable». Hans förbindelser med franska pacifister ledde till att han 1918 fick stifta bekantskap med ett franskt koncentrationsläger för att därefter utvisas via England till Sverige. S. å. återfinnes Schvan i Köpenhamn.

Danmark blev snart Schvans fristad. Han tog 1918 aktiv del i stiftandet av Retsforbundet, vars ledare var den danske filosofen och professorn Carl Nicolai Starcke. Den senares son, överläkaren, förre statsrådet Viggo Starcke, har bl. a. i en intervju i Politiken berättat om Retsforbundets tillkomst i faderns hem i närvaro av bl. a. den svenske kammarherren. Viggo Starcke menar, att Schvan kände sig som landsflyktning, vilket förklarar hans intresse för dansk politik. Den svenske politikern hade bidragit till spridandet av Retsforbundets idéer genom att publicera ett antal artiklar i Fyns Venstreblad, vilka senare utgavs i bokform under titeln »Den rætfærdige Revolution».¹⁴ Schvan medverkade 1921—24 i Retsforbundets tidskrift Det frie Blad.

Var och när Johan August Schvan slutade sina dagar har varit ytterst svårt att fastställa. Hans sista brev till Alfred Lagerheim är daterat 1920. Hans enda kvarlevande släktingar, en systerdotter och en systerson, har inte kunnat ge några upplysningar därvidlag.¹⁵ Hos

¹⁴ Politiken 27/2 1965. (Uppsatsförf. uppmärksammas på artikeln av red. Gunnar Sundell.) V. Starcke säger där om Schvan. »Han skrev en udmerket bog, Den rætfærdige Revolution, men hvis jeg må sige det sådan: han var så satans logisk.» I ett brev till författaren 20/10 1965 säger sig Starcke minnas Schvan som en strålande intelligens och stor idealist, icke utan arrogans. Han menar, att Schvan verkade som en katalysator i försöket att omsätta de danska rättstatsfilosofernas och Henry Georges tankar i praktisk politik. Starcke berättar, att Schvan var en ofta sedd gäst i faderns hem. — I ett brev till Lagerheim 15/7 1920 nämner Schvan, att artiklarna medfört bildandet av Retsforbundet. — I en krönika om C. N. Starcke i Kristeligt Dagblad 20/1 1964 (finns i särtryck) berättas om hur Retsforbundet bildades i närvaro av Signe och J. L. Bjørner samt S. Berthelsen.

¹⁵ Schvans systerdotter fru Stina Wallin, f. von Essen, Bromma, och systerson frih. F. A. von Essen, Sthlm. Det sista brevet från Schvan till Lagerheim i RA:s samling är daterat 13/9 1920. Schvan berättar där, att han hade en dansk fästmo »av ovanlig bildning». Han nämnde också, att han för alltid ansåg sig färdig med politiken. Schvan underströk vidare, att han behövde större inkomster. Han var på tillfälligt besök i Stockholm och skulle resa vidare till London.

systerdottern återfanns en resväska med hotellmärke från Warszawa, vilken av allt att döma en gång tillhört Johan August Schvan. Den innehöll en större brevsamling efter Hans Niclas och Johan Gustaf Schvan, men enda spåret efter deras siste manlige ättling var en påteckning på ett konvolut, innehållande nyckeln till det Schönska gravkoret.¹⁶ Schvan synes inte ha återvänt till Sverige efter 1920, och sista spåret efter honom i Danmark synes vara en intervju i Østsjællands Folkeblad i början av 1924. Förra kammarherren var då för vintern bosatt i Montreux.¹⁷ Att Schvan gifte om sig med en danska har uppgivits av fru Gerda Pauli-Berglund, som också uppgett, att hon av Schvans syster 1937 fick veta, att Johan August Schvan dog i Bryssel 6 december 1937.¹⁸ Det är en lockande tanke, att någonstans, kanske i Danmark, finns en brevsamling bevarad efter förra kammarherren och UD-tjänstemannen Johan August Schvan, måhända innehållande bl. a. utrikesminister Alfred Lagerheims svar på alla de brev hans släkting skrev till honom.¹⁹ Dessa brev skulle utan tvivel kunna bli en intressant källa till unionsupplösningens historia.²⁰

¹⁶ Samlingen nu på RA.

¹⁷ Nämnda tidning 28/2 1924, intervjun gjord av godsinspektör Sophus Berthelsen. Uppgift från V. Starcke, som tagit del av artikeln — ett »rejsebrev», fullföljt 6/3 och 11/3, som finns bevarad i S. Berthelsens klippsaml., nu i Folketingets bibl. Arkivarie M. Sørensen har meddelat (i brev till förf. 25/10 1965), att en sista artikel av Schvan i tidskriften *Det frie Blad*, Retsforbundets organ, återfinns i årg. 1924, s. 230. — Några brev från Schvan återfinns inte i Folketingets arkiv, Rigsarkivet eller det Kongelige Bibliotek, ej heller i familjen Bjørners arkiv, förvarat i Ervervsbibl., Århus. — Redan 1919 hade Schvan haft planer på att bosätta sig i Schweiz. Han uppgav då på legationen i Köpenhamn, att han där tillsammans med förra norske statsministern Sigurd Ibsen skulle utge en bok med pacifistisk tendens. Någon sådan kan inte spåras. 10 A. UD.

¹⁸ Schvans syster var Hedvig Wijk, tidigare gift von Essen. Brev från fru Berglund till förf. 13/3 1966. — I svenska UD:s register och rapporter synes Schvan ej kunna spåras, ej heller finns han nämnd i danska ambassad- eller konsulsrapporter från Bryssel till danska UD.

¹⁹ På Schvans brev till Lagerheim återfinns alltid anteckning om att de besvarats, med datum.

²⁰ Uppsatsförfattaren hoppas kunna fullfölja forskningarna under sommaren 1966 och kommer, om något av intresse återfinns, att presentera resultaten. — En av de få ännu levande bekanta till Schvan är bokförläggare Johan Hansson. Denne har i ett brev till förf. 17/11 1965 berättat, att han visserligen haft ringa kontakt med Schvan, men att han vid ett tillfälle mött honom i Köpenhamn och senare på ett hotellrum i Stockholm tillsammans med Torsten Fogelqvist bevittnat Schvans namnteckning på ett testamente.

HISTORISKA OMVÄRDERINGAR

Föredrag i Historiska klubben i Stockholm vid dess femtioårsfest 27 okt. 1965 och i utvidgad form i Historiska föreningen i Uppsala 3 dec. 1965.

Av BERTIL BOËTHIUS

Sedan länge har jag varit subjektivt engagerad i de historiska omvärderingarnas problem. Till grund för detta föredrag ligga gamla utkast som jag lagt undan, därför att andra uppgifter pockat på min tid. Ämnet är kontroversiellt. Men vi få inte en levande historia, om vi skygga för problem som äro angelägna i vår egen tids allmänna kulturdebatt. Efter råd och lägenhet få vi söka hinna upp den alltid hägrande, den alltid vikande objektiviteten.

De historiker som jag kallar de gamla ville klarlägga de bärande dragen i utvecklingen, den trend som ensam kan ge perspektiv på viljornas kamp och de subjektiva och objektiva motivens tävlan i stundens brytningar. De frågade efter fortverkande orsaker. På samma sätt som statistikens fem- och tioårsmedeltal framhäva utvecklingslinjerna men endast ge bakgrunden till ögonblicket, verka de långa sammanhangen utjämnande. Och verket tecknar de bärande dragen hos människan. Enligt mitt sätt att se är detta realism, verklig realism. Men realismen begränsades, kanske anfrättes, genom de gamla ideologiernas tabuföreställningar. Mycket som nu är nedslitet och vulgärt grönskade och blommade i dessa tabuföreställningars hägn. Det skyddet var bräckligt.

Bakgrunden var en och densamma, när Gustav Vasa svepte landsfaderlighetens mantel kring sitt politiska och finansiella geni, när Kristina tillgrep hårdhänt intrumfade heroiska och teologiska ideologier — som hon inte orkat förverkliga — för att rationalisera bort också den spontanitet och den impulsivitet som ger så mycket av charmen i hennes oroliga liv, när victorianer och oscarianer kände sig tvungna att förtiga eller bortförklara mänskliga fel och svagheter, då de skulle skildra en människa som stor. De gamla ideologierna kunde endast döma, de kunde inte nyttja de komplicerade karaktärsdragen för att göra en positiv karaktärsteckning mera levande, rikare.

Ville man låta historien tolka sammanhangen på lång sikt, var det alltså fortverkande orsaker, inte tillfälliga anledningar, som voro relevanta. Människolivets irrationalitet kunde väl skymma men inte ve-

derlägga den realistiska bild av stora sammanhang som forskningen gav. Vad som inte var relevant sköt man undan med beklagande av den mänskliga naturens skröplighet. Men i använd historia var det mera komplicerat. Den bredare allmänhet som man ville göra delaktig av vårt förgångna var naivt bunden av sina ideologiers renlighetskrav. För att våga tro på uppriktigheten bakom stora ledares verk behövde den kunna tro, att dessa ständigt orkat leva upp till sitt bästa. Kände man livet, hade man rätt att förtiga eller bortförklara fläckarna. Det nationellt och sedligt väckande som det förgångna skulle ge var verkligt, sant och förpliktande trots den mänskliga svagheten. Det var onödigt och orätt att låta denna fördunkla vårt arv.

Spelet var lätt för den historiska kritiken, då den, inspirerad av andra ideologier, gick till storms mot de idealiserade målningarna. Slagorden gävo sig själva: förljugenhet och dubbelmoral, verklighetsflykt och blåögd naivitet. De voro verkningsfulla, därför att de träffade, om inte verkligheten, så dock verklighet. Nu, på längre avstånd, är det lättare att objektivt pröva deras räckvidd. Jag inskränker mig till oscarianerna och verkligheten.

På ett av de utkast jag inledningsvis nämnde fann jag titeln »rökrummets hemlighet». I en uppsaliensisk professorsvåning kunde inte herrarna sitta kvar vid middagsbordet på engelskt maner. Om de ville fortsätta med mera maskulina samtal, sedan damerna dragit sig tillbaka, fingo de ta sin tillflykt till vira- och punschborden. Tobaksröken tätnade. Samtalet blev allt livligare. Vi barn voro förstås uteslängda. Vi hörde endast sorlet, om vi voro nyfikna och försökte lyssna. Men en dag sade min far att jag kunde få sitta inne hos farbröderna och höra på dem. Du börjar bli stor nu. Du måste lära dig förstå, att den värld du snart skall ut i inte alltid är sådan som den borde vara. Farbrödernas samtal voro också lärorika. De kunde illustrera Olle Holmbergs karakteristik av Bernhard von Beskows kalenderanteckningar »som på intet sätt ha putsen från hans officiella äreminnen».¹ Kärv realism i medlen, bannlyst i oscarisk konvens, ratades inte, om bara målen voro sakliga och objektiva. Akademiska och politiska intriger, befordringstvister, egoistiska motiv bakom ideella deklarationer skuro i oförberedda öron. Chocken var lik den som vi väl alla upplevt i vår ungdom, när stämningen slår om vid en begravningsmiddag. Endast erfarenhet och eftertanke lär oss att stämningsväxlingarna bero på att vi inte alltid orka leva i högspanning, inte på att ideal och sorg äro hycklade. Det väsentliga var dock inte stämningen,

¹ Olle Holmberg, Leopold och det nya riket (1965), s. 227.

det var den insikt som min far ville ge mig del av, att man måste räkna med livet sådant det är, om man skall reda sig i livet — och i historien.

Efter härddningen i rökrummet föll det sig endast naturligt att Gustav II Adolfs protestantiska politik var politik, verklig politik av nästan Droysensk art. Till rökrummets axiom hörde, att politik, tekniskt sett, är makt. Men det tekniska hjälpmedlet behövde inte vara målet.

Lika naturligt klarnade det att mänskligt handlande alltid är begränsat, ibland format av de materiella, främst de ekonomiska möjligheterna. Men det behövs en långt driven naivism för att tro att man trängt ned till de innersta drivkrafterna, var gång man råkar på det materiella underlaget i skeendet. I den mångskiftande motivkedja som bestämmer våra beslut spela subjektiva ekonomiska motiv ofta en viktig roll. Men de tillhöra det fria beslutets, inte de långverkande orsakernas, sfär. Och ofta — ibland kanske alltför ofta — bestäms det fria handlandet av helt andra motiv än de ekonomiska.

Rökrummets realism var hälsosam. Men den byggde inte över klyftan mellan de mänskliga ofullkomligheterna och de stora sammanhang i utveckling och karaktär som den historiska forskningen och den använda historien sökte. Och det var ett palliativ som måste bli ohållbart att bara ställa undan dessa ofullkomligheter i skamvrån, när man inte kunde nyttigt använda dem. Det har också alltid funnits de som inte nöjde sig därmed.

Stränga moralister som Carl Gustaf Malmström vägrade att förtiga och ursäktas. Historikern är skyldig att öppet omtala felen och döma efter moralens bud. I min ungdom berättades det att Malmström kunde ligga vaken hela natten, innan han vågade skriva ned ett omdöme om en historisk person. Han hade också skäl att känna sitt ansvar. Ofta hör man sägas att han saknat sinne för det personliga i historien. Det är knappast riktigt. Hans karakteristiker ha från hans kompromisslösa moralism lånat en klarsyn och en skärpa som gör att de bita sig fast. Vi kunna inte göra oss fria från dem, även om vi inte vilja döma ideologiskt som han.

Det fanns också andra som vägrade att släta över. Man skulle kanske kunna kalla dem negativa moralister. De vidgingo hämningslöst, utan undanflykter, all den egoism, alla de enskilda intressen och subjektiva motiv, alla de obehärskade passioner som spela med i det mänskliga livet. Men de hade inte som Malmström ryggrad att döma. De accepterade att livet är sådant. Moralen är ett sken — en villa om inte ett bedrägeri. Det var mot dem Geijer reagerade, då han 1837

hälsade Johan Olof Wallin välkommen åter till hans ungdoms stad:

»... Vål går en sägen
liksom en kulen höstvind genom åren,
att allt varföre ynglingshjärtat klappar
ett irrsken är — de granna färger likt
som solen gjuter över träskets dimmor —
inunder är ett djup och är en grav.
Och *detta* kalla de för verklighet!»²

Kompromisserna överlevde moralisternas vägran att släta över. Men tradition och konvenans höllo inte, då de mötte en radikalt ny upplevelse. »Vår egen kraft ej hjälpa kan» sjöngs nog alltför trohjärtat ibland. Omvändelselärans bittra grunderfarenhet, den mänskliga naturens oförmåga, fick paradoxalt nog sanktionera overseendet med de stora människornas skröplighet. Här satte väckelsen in. Den hade intet till övers för behagliga kompromisser. Lika litet som de andra äldre ideologierna kunde den levandegöra och berika en positiv karaktärsteckning med hjälp av de negativa och komplicerade dragen. Men väckelsepredikanterna hade ingen anledning att smussla undan dessa, de behövde dem. Deras uppgift var att skoningslöst blotta egoismen, att förfölja den in i själens hemligaste skrymslen. Varje illusion av de inomvärldsliga ideologiernas förmåga av självhjälp skulle utplånas. Syndarens ögon skulle öppnas, han skulle störtas ned i den botenlösa förtvivlan som slår om i omvändelsens, gärna den ögonblickliga omvändelsens salighetsupplevelse och frälsningsförvisning.

Den som vill förstå den stora andliga revolutionen under 1800-talet måste tränga in i väckelsepredikans — också den vulgära svavel- och helvetespredikans — teknik. Därifrån komma det tvivel på motivens renhet, den misstänksamhet mot fariseism i alla dess former som gått oss alla i blodet. Förbindelserna äro än i dag korta mellan väckelsen och dess sekulariserade arvtagare, den moderna litteratur som utgår från en Ibsen, en Strindberg. Väckelserörelsen har givit denna litteratur de redskap den använder för att blotta förljugenheten bakom vanekristet och borgerligt konventionella hygglighetsfasader. Men i och med förvärldsligandet har avslöjandet förlorat sitt ursprungliga ändamål. Man är lika oförmögen som oscarianerna att göra något med den mänskliga skröpligheten, ja kanske ännu oförmögnare.

Marken var väl förberedd. Det är egentligen förvånande att de historiska omvärderingarna dröjde så länge. Vi som voro Harald Hjär-

² E. G. Geijer, *Samlade skrifter*, 2 (1924), s. 184.

nes lärjungar tacka honom för att han härdade vårt ideella arv, då han släppte lös 80-talets stormar i Uppsala-idyllen. Men därmed är också sagt att det inte var i Uppsala genombrottet fick sin radikala ton. Det skulle ha varit svårt att abstrakt beskriva vad det uppsalianska rökrummet betytt. Jag har i stället besvärat med litet självbiografi. Därför behöver jag väl knappast frukta att bli misstänkt för pejorativa syften om jag bekänner, att Lauritz Weibulls seminarium, på avstånd sett, mest påminde mig om ett rökrum som vädrat ut rökdimorna och inte skydde offentlighetens ljus. Alltjämt tror jag att det ligger något i parallellen. Väckelsen och den väckelseinspirerade litteraturen hade aktualiserat dubbelmoralen både i Uppsala och i Lund. Med åren har jag också allt bättre förstått att genomslagskraften kom inte bara från den formella källkritikens renlighetskrav utan också från andra ideologier än de traditionella som man ville sopa bort. Men samtidigt har det synt mig allt tydligare att de lundensiska radikalerna lika litet som oscarianerna förstått att utnyttja den komplicerade verklighet som de funno angeläget att blotta genom sanningssägande. Ibland har jag tyckt mig möta en sista riktig oscarian, då jag sett hur uppskakad avslöjaren blivit, när han skrapat fram en vanlig människa med drag som den oscariska konventionen fann det nödvändigt att dölja. Vi ha, som jag brukar säga, glömt att modernisera bedömningsgrunderna, när vi moderniserade verklighetsåtergivandet.

Den nya psykologien borde ha givit impulser. Varje försök att söka förstå brytningarna i vår historiska vetenskap pockar på ett studium av denna nyare psykologi. Det har jag aldrig funnit tid till. Men så mycket tycker jag mig ha förstått att det framträtt riktningar som på ett nytt sätt integrerat vårt psykes olika faktorer till en meningsfull helhet. Vi ha därigenom fått och få alltjämt helt nya möjligheter att förstå den positiva betydelsen av själslivets komplikationer. Men det är inte historikerna som gått i spetsen, då det gällt att utnyttja dessa landvinningar.

Litteraturhistorien gick länge samma vägar som historien, den inriktade sig på de stora idésammanhang som leda till tolkning av verkets idéer, inte av dess tillblivelse. Nu äro vi på väg tillbaka dit igen. En riktning som gör sig alltmer gällande kräver analys av texterna i stället för psykologiska konstruktioner. Jag skulle ha unnat min far att få uppleva detta. När litteraturhistorikerna kastade sig över författarnas privatliv, ilsknade han till. Att det konstnärliga skapandet kräver en sensibilitet som komplicerar personligheten, det har man ju

alltid vetat, menade han. Det är inte något besynnerligt, det besynnerliga är att Vår Herre spelar vackert på så dåliga instrument. Och så Frödingscitaten:

Men strunt är strunt och snus är snus,
om ock i gyllne dosor,
och rosor i ett sprucket krus
är ändå alltid rosor.³

De psykologiserande litteraturhistorikerna ha dock gjort rätt för sig. Visst har det samlats en hop krafs som inte kunnat användas och därför på sin höjd har anekdotiskt kuriositetsintresse. Men realism, hänsynslös öppenhet och psykologisk insikt har gjort vårt litteraturarv levande för oss på ett nytt sätt. Vid det litteraturhistoriska sannings-sägandet var klimatet, i motsats mot vid det historiska, gynnsamt. Därför gav det också positiva resultat. Dikt som vegeterat på sin formella glans har fått djup, mänsklig innebörd. Den vånda som besegrats i skapandets ögonblick har fått hjälpa oss att förstå dikten, inte missbrukats till att avslöja den som livslögn.

Jag behöver kanske inte åter betona att jag anser att de historiska omvärderingarna varit nyttiga och nödvändiga. Men jag vill ytterligare understryka följderna av att de stannat på halva vägen. När vi inte kombinerat sanningssägandet med friare bedömning, ha vi historiker, i motsats mot våra litteraturhistoriska kolleger, inte förstått att använda den nya öppenheten till att berika vårt historiska arv. Vi ha gjort en allt bredare allmänhet urarva.

Konkreta exempel behövas kanske för att ge relief åt vad jag velat säga. Under mina forskningar för Stora Kopparbergets historia har jag på ett nedslående sätt fått erfara hur rådvill den bredare allmänheten i Dalarna numera ofta står inför Gustav Vasa-minnet. Det är inte minst detta resultat av omvärderingarna som på sista tiden aktualiserat problemet för mig. Därför faller det sig naturligt att välja mina exempel från Gustav Vasas historia. Men det är naturligt också därför att han genom kombinationen av stora egenskaper och komplicerade drag så typiskt aktualiserar bedömningens problem. Liksom andra nervöst överkänsliga personer kunde han både tjusa och stöta bort genom sitt lynnes tvära kastningar. Han och hans samtida hade mindre än senare generationer lärt att låta social konvensans och abstrakta normer dämpa sitt framträdande. Själv möter han oss levande, särskilt då känslorna brusa upp. Hans grepp på allt, människor, si-

³ Idealism och realism.

tuationer, uppgifter, egna intressen, är utpräglat subjektivt, personligt.

Som alla kände Gustav Vasa behov av att förklara och rättfärdiga sina handlingar. Landsfaderlighetens ideologi som han främst litade till då han eftertionaliserade sitt liv passade för hans personliga grepp. Befriaren från danskt, papistiskt, lybskt förtryck var en önskeroll. Men det skar sig, då han litade till de abstrakta statsrättsliga ideologier vilka tiden trevande sökte utbilda för att objektivisera och regelbinda det politiska handlandet. Så grundades en inre spänning som endast skulle öka. De varandra avlösande ideologier som voro mest berättigade till arvet efter Gustav Vasa vågade inte lyfta detta utan att hyfsa det efter sina konventioner. Frågan är om vi våga det.

Vi ha under de gångna åren fått en rad djupgående undersökningar som i hög grad ökat våra kunskaper om Gustav Vasas historia, också därför att de i sin bedömning allt mer frigjort sig från oscarisk konvens, väckelseinspirerat monistiskt renhetskrav och marxistisk determinism. Det vore säkert en tacksam uppgift att söka följa bedömningsgrunderna i dessa vetenskapligt viktiga verk. När jag avläst resultaten i Jerker Roséns väl avvägda sammanfattning,⁴ har jag nästan tyckt att jag är för sent ute. Men mitt problem är skrämmande aktuellt i de förgrovade karikatyrer som vi allt oftare möta. Därför fortsätter jag.

Först måste jag då fastslå, att jag alls inte vågat mig på att söka hjälpa S:te Per i hans ansvarsfulla värv. Vi ha som historiker inga förutsättningar att bedöma, om det kan vara rättvist och rådligt att släppa in så komplicerade människor som Gustav Vasa i himmelriket. Visst få vi intryck, och visst kunna dessa intryck vara så starka att vi våga tro på dem. Men som historiker måste vi kompromisslöst fasthålla att vi gissa, då vi uttala oss om en människas innersta motiv. Dessa gå inte att belägga i de källor till vilka vår vetenskap är hänvisad. Vi få nöja oss med att söka klarlägga de syften, de utvecklingslinjer och de resultat som källorna berätta om. Det är vackert så, om vi lyckas.

De vulgära föreställningar som göra sig breda leva kanske framför allt på misstanken att vid reformationen förvärvet av kyrkans egendom var det innersta syftet som endast kamouflerades genom religionsförändringen. I verkligheten ha vi ju inga källor som berätta om Gustav Vasas personliga religiösa liv. Man kan anta att den yngling som formats genom intrycken av Gustav Trolles strid mot Sten Sture

⁴ J. Rosén, *Svensk historia 1. Tiden före 1718* (1962).

d. y. och Hemming Gadhs libertinism inte fostrades till någon djupare känsla av den katolska kyrkans helgd. Vi veta att reformatorens radikalism beredde Gustav Vasa politiska bekymmer, kanske också att deras straffpredikningar irriterade honom personligt. I källor som till sin natur äro officiella åberopar han gärna försynens ledning, vilken ju var ett axiom för hans samtid. Mest personlig förefaller han kanske, då han i denna försynens ledning sökte förklaringen till sammanhanget i sitt liv. Kausaliteten klarnar när vi se tillbaka. Men den förblir gärna mystik, om vi inte äro ytliga nog att omtolka den till förutseende avsikt.

Ur otaliga uttalanden skulle man kunna abstrahera det ideal mot vilket Gustav Vasa sade sig syfta, en mera sekulariserad stat utan hierarkisk tvångströja, med en på sina uppgifter inriktad, inte som makt i staten organiserad kyrka, med ordnad ekonomi och förvaltning, med näringar som blomstrade tack vare den starka statsmaktens hägn och ledning. Källorna berätta inte bara om dessa syften, de låta oss också följa deras förverkligande. Har man realiserat för sig att allt skeende har en materiell grundval, framstår det som en självklar konsekvens av verket, att Gustav Vasa skapade de ekonomiska förutsättningarna utan vilka detta inte kunnat genomföras. Och jag är inte så asketisk att jag blir chockerad, då jag gissar att den finansiella triumfen tillfredsställde hans ekonomiska rationalism, att de allmänmänskliga böjelser som göra rikedomerna åtråvärda voro pockande hos honom. Snarast blev väl den starka privatekonomiska driften en kraftkälla, då den togs i verkets tjänst.

Därmed kunde jag sluta. Men det har spunnits så många romantiska fantasier kring Gustav Vasas obestridda hänsynslöshet i ekonomiska ting, att också det problemet kan förtjäna en exemplifiering.

I ett outvecklat land som Sverige, avogt mot låneränta, utan nämnvärd industri, placerades förmögenheter bäst i räntegivande jord. Forskarna ha ju också alltid varit ense om att högfrälset lidelsefullt och hänsynslöst utnyttjade denna placeringsform och att Gustav Vasa fick helt nya möjligheter därtill, då han blev kung. Men kungadömet ger också en annan aspekt på godsbegäret. I de tyska ständerstaterna som voro våra närmaste förebilder voro furstehusens domäner, på gränsen mellan privat och offentlig egendom, av grundläggande betydelse. De gävo regenten självständighet gent emot ständerna, ständerna en lättnad i de offentliga bördorna. Det var den sistnämnda synpunkten som skulle realiseras, då Magnus Erikssons landslag till ett valrike som Sverige överförde kontinentens domänrättsliga regler. Ko-

nungen skulle leva av Uppsala öd, kronans gods och de årliga laga utskylderna. Gustav Vasa strävade, till sist med framgång, att realisera den andra aspekten. Han tryggade konungadömet självständighet genom att på de årliga skatterna och kronans gods bygga upp en budget som i normala tider bar sig utan att han behövde be ständerna om bevillningar. Men därjämte arbetade han på att skapa en privaträttslig domän åt sin ätt, arv och eget.

Det skall väl alltid bli en gåta, att realisten Gustav Vasa kunde hänge sig åt önskedrömmen att ättsolidariteten skulle sammansvetsa barn, vilkas arvslott var inte bara hans rikedomar utan också det farliga vasalynet. Erik XIV började sin regering med att — såsom Johan Axel Almquist fastslog för 50 år sedan och Jerker Rosén bekräftat och ytterligare belagt⁵ — söka överflytta så mycket som möjligt från arv och egets privaträttsliga till landslagens offentligrättsliga domän. I den hade bröderna ingen del utanför sina hertigdömen. Liksom fadern 1527 sökte Erik binda anhängare vid sig genom att ge enskilda återvinningsrätt. Säkerligen kunde han räkna på resonans. Förmodligen fanns det åtskilliga som kände sig kränkta. Forum blev Höga nämnden.

Återvinningsprocesserna ha fått en viss historiografisk betydelse. De ha envist återopats och återopas än i dag som vittnesbörd om Gustav Vasas »ingalunda otadliga» godsförvärv. Det är därför av vikt att granska kraven. De voro av mycket skiftande art. Många anspråk kan man bortse från i detta sammanhang. Änkedrottning Katarinas giftorätt i avlingegodset avlöstes med gods. Donatorers arvingar återbördade reducerade kyrkohemman enligt Västerås recess. Förpantade hemman återlöstes på vanligt sätt genom betalning av skulden. Sakfallsgods återskänktes ibland, då domarna inte kunde ändras. Ett par större grupper av mål svara bättre mot problemställningen här. Många krävde vederlag i godsaffärer som inte blivit slutförda, andra styrkte närmare bördsrätt än den Gustav Vasa återopat vid återbördande. Bevisningen har fått sin tyngd, endast därför att man summerat belägg av så skiftande natur. Men det är mycket sannolikt att man skulle finna prov på hänsynslöshet, om man undersökte de båda sista grupperna.

Nästan alla uttalanden av Gustav Vasa som vi ha kvar ha ett bestämt praktiskt syfte. De kunna inte användas om man inte klarlagt tendensen. Men tendensen befriar oss inte från att söka tränga fram

⁵ J. A. Almquist, *Den civila lokalförvaltningen i Sverige*, 1 (1917) s. 90; J. Rosén, *Studier kring Erik XIV:s Höga nämnd* (1955).

till bakomliggande realia. Man finner nästan alltid att verklighetsunderlaget är anmärkningsvärt gott. Och annars skulle ju inte argumenten ha haft någon slagkraft.

Syftet med dessa utvikningar ha varit att understryka att de gräslaste populära motsättningarna utjämnas vid studiet av källorna. Men denna harmonisering får inte skymma bort det motsägelsefulla, det otämt subjektiva i Gustav Vasas i många stycken problematiska natur. Omvärderingen har berikat vår kunskap genom att öppet redovisa dylika drag. Men den måste fullföljas genom en fördomsfriare prövning som klarlägger hur det komplicerade samspelet av stridiga egenskaper byggt upp verket.

Vi ha kommit mänskligt nära en Strindberg, en Fröding, därför att de funnit tolkare som inspirerats av deras verk. Om den friare, okonventionellare, ideologiskt mera obundna bedömningen fortsätter i vår vetenskapliga historieskrivning, skall denna betala en skuld. Inte trots, utan tack vare den nya, hänsynslösa öppenheten skall den göra det allt möjligare för oss att komma mänskligt nära också den man, vars livs dikt blev Svea rike och dess kameralverk.

Medlemsavgiften i Personhistoriska Samfundet är kr. 20:— pr år
+ porto och uttages som postförskott för Personhistorisk Tidskrift.
Önskan om inträde anmäles till Samfundets sekreterare, fil. dr
BIRGITTA LAGER, Riksarkivet, Stockholm 2. Bokhandelspris för
löpande årgång är kr. 25:—